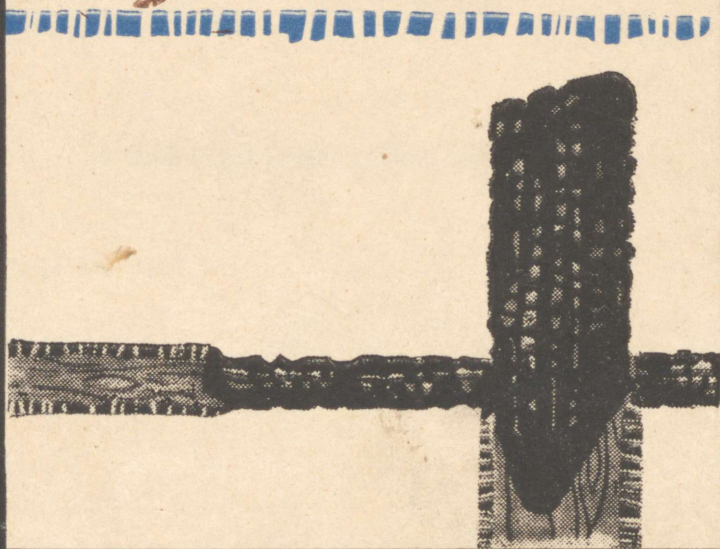

V

H. PALLI

Kui
Raupea
läks

Kujundanud R. Koik

Käesolevas teoses kasutatud fotomaterjal on võetud Eesti NSV Riikliku Ajaloomuuseumi fotokogust.

TARTU ÜLIKOOLI
RAAMATUKOGU

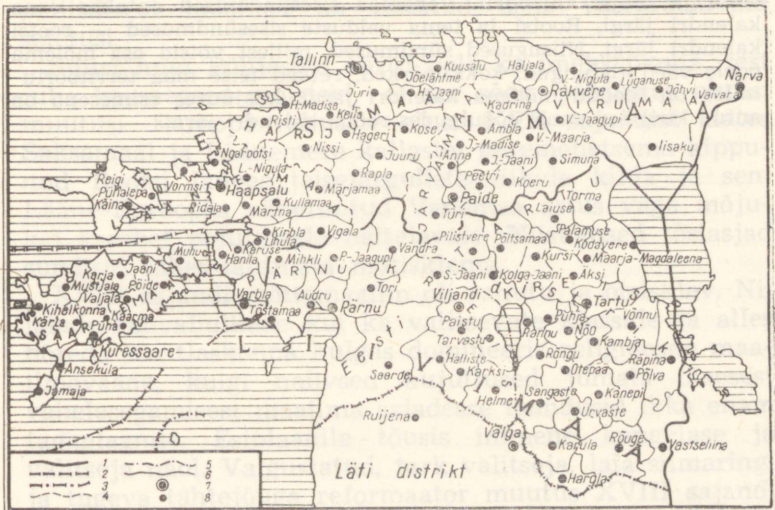
Eessõna asemel

Järgnevatel lehekülgedel on püütud anda mõningane ülevaade Põhjasõja sündmustest Eestis. Lühemad kõrvalepõiked teiste maade ajalukku osutusid seejuures vältimatuks ja üksikute sündmuste mõistmiseks on püütud peatuda ka ajaloolisel arenmiskäigul nii enne kui pärast Põhjasõda. Autor ei ole piirdunud sõjasündmuste kirjeldamisega, vaid katsus selgitada eelkõige seda, kuidas need mõjutasid eesti rahva elu ja tegevust. Sõda nõudis ju raha, moona ja mehi ning rohkesti tööjõudu kindluste ehitamiseks ja küüti.

Eesti ala jagunes Põhjasõja esimesel poolel Rootsi riigi kahe ülemereprovintsi vahel. Põhja-Eesti moodustas Eestimaa ja Lõuna-Eesti koos Läti põhjaosaga Liivimaa provintsi. 1690. aastal

Eesti ala administratiivne jagunemine a. 1700.

Tingmärkide seletus: 1 — kindralkubernangude piirid; 2 — Saaremaa provintsi piir; 3 — Liivimaa Eesti ja Läti distrikti vaheline piir; 4 — Eestimaa maakondade piirid; 5 — Liivimaa Eesti distrikti kreiside piir; 6 — kihelkondade piirid; 7 — linnad; 8 — kihelkondade keskused.

jagati Liivimaa mandriosa Eesti ja Läti distriktiks, mille piirijoon langes põhiliselt kokku nende alade vahelise rahvapiiriga. Eesti distrikti kuulus kaks maakonda — Tartu ja Pärnu, Läti distrikti Riia ja Cēsise ehk Võnnu maakond; Saaremaa moodustas omaette poolautonoomse ühiku Liivimaa koosseisus. Sõja teisel poolel seisis aga Eesti ala juba Venemaa võimu all.

Põhjasõjaga on kaasnenud hulk probleeme. Olenevalt oma töekspidamistest, teadmistest ning silmaringist on ajaloolased püüdnud neile aegade jooksul vastata erinevalt. Dokumente on ju tollest ajast säilinud rohkesti ja uurija võib neist valida kas ühtsidsid või teisi. Hinnata komplekselt kõiki teadaolevaid materjale on väga raske ja alles viimasel ajal on hakatud sel alal edu saavutama.

Eestikeelses tõlkes on ilmunud B. Telpuhhovski populaarteaduslik ülevaade Põhjasõjast, milles erilist tähelepanu on pööratud Peeter I tegevusele («Põhjasõda 1700—1721. Peeter I väejuhitegevus». Tartu, 1949). Seda arvesse võttes on käesolevas ruumi poolest piiratud ülevaates loobutud Peeter I tegude ja Venemaa olude üksikasjalikumast kirjeldamisest.

Põhjasõja aega on eesti ilukirjanduses võrdlemisi vähe käsitletud. Sõjajärgsel ajal ilmunud teostest võib nimetada ainult A. Sinkeli romaani «Mõõgaga mõõdetud maa». Kahjuks pole selles teoses igapäevase elu kujutamisel suudetud ajaloolist olustikku õigesti tabada.

Paar sõna tuleks öelda ka kalendri kohta. Venemaal kehtestati 1700. aasta 1. jaanuarist vana kalender, mis oli tollal kasutusel paljudes protestantlikes Euroopa maades. Katoliiklikes maades oli juba ammu sisse seatud uus kalender, mis meilgi tänapäeval kehtib. Uue ja vana kalendri vahe oli tollal 11 päeva. Rootsis kehtestati 1700. aasta märtsis oma kalender, mis ühe päeva võrra erines vanast kalendrist. Käesolevas töös kasutatakse kahte kalendrit — vana ja rootsi kalendrit. Venemaa sisesündmused antakse vana kalendri järgi, Rootsi ja tema valduste sisesündmused — rootsi kalendri järgi. Niisugused sündmused, millest võtsid osa mõlema poole väed (lahingud, kokkupõrked, retked teise maa territooriumile), on toodud mõlema kalendri järgi, kusjuures esimesena on antud kuupäev vana ja sulgudes rootsi kalendri järgi.

Sõna on ajaloolastel

Põhjasõja aeg on üks neist ajaloo lõikudest, mis on sööbinud sügavale eesti rahva mällu. Ei leidu vist ühtki maa-kohta, kust poleks säilinud pärimusi ja mälestusi Põhjasõja päevilt. Neid mälestusi võib kuulda isegi sealt, kuhu Põhjasõda erilisi jälgi ei jätnudki (näiteks Läänemaal). Hilisem rahvamälestus on Põhjasõja sisse «sulatanud» ka varasemate suurte sõdadega (näiteks Liivi sõda) seotud sündmusi.

Põhjasõda ei paelunud mitte ainult rahva kujutlust ja loominguvõimet, vaid ka ajaloolased, filosoofid ja kirjanikud on XVIII sajandist alates korduvalt Põhjasõja sündmuste poole pöördunud. Kümneid kordi on sõelutud küsimust: miks võitis sõja Venemaa ja kaotas Rootsi, kuigi rootslased esialgu saavutasid suurt edu ja kuningas Karl XII ilmutas silmapaistvaid väejuhvõimeid. Olenevalt ajast, uurija teadmiste hulgast ja filosoofilisest või poliitilisest hoiakust on esitatud üsna vasturääkivaid seletusi.

Suurt huvi Põhjasõja vastu pole ka imeks panna, sest juba kaasaegsed mõistsid, et see sõda põhjustas olulisi muutusi Euroopa rahvaste elus. XVII sajandist alates Saksamaal ja Läänemere kallastel peremehetsema kipunud Rootsi langes teisejärguliste riikide kilda ja seni Lääne-Euroopas vähetuntud Venemaa astus väga mõjujal kombel poliitilisele näitelavale. Niisugused tõsiasjad sundisid tahes-tahtmata mõtisklema.

XVIII sajandi mõttemaailm oli rahutu ja otsisklev. Nii laiade rahvahulkade kui ka valitsevate klasside ja alles hõreda haritlaskonna hulgas domineeris religioosne maailmavaade, kuigi naiivsed kujutlused jumala otsesest vahelesegamisest maailma asjadesse taandusid ikka enam tagaplaanile. Esiplaanile tõusis inimene kangelase ja valitseja näol. Valgustatud, tark valitseja, laia silmaringi ja tugeva tahtejõuga reformaator muutus XVIII sajandi

valgustajate lemmikideaaliks, keda peeti ajaloo liikumapanevaks jõuks. Sellistest kujutlustest lähtuti ka Karl XII ja Peeter I hindamisel.

Võib-olla on XVIII sajandile kõige iseloomulikumateks hinnangud, mis andis Karl XII ja Peeter I tegevusele suur prantsuse filosoof F.-M. Voltaire. 1731. aastal kirjutas ta raamatu «Karl XII ajalugu» (*Histoire de Charles Douze*), mille lehekülgedelt vaatab meile vastu kuningas-kangelane, kes vapralt võitles barbaarse idamaa valitseja vastu, kuid lõppude lõpuks siiski alla jäi oma vaenlaste tohutule ülevõimule. Voltaire kasutas selle töö kirjutamisel peamiselt rootsipoolseid allikaid. Raamat tõlgiti mitmesse keelde ja soodustas tunduvalt Karl XII kuulsuse levimist. Aastakümneid hiljem kirjutas Voltaire raamatu «Vene impeeriumi ajalugu Peeter I valitsemise ajal» (*Histoire de l'Empire des Russie sous Pierre le Grand*. 1—2, 1759—1763). Selleks ajaks oli ta oma arvamust juba radikaalselt muutnud. Mõjusid nii aastad, tõekspidamiste edasiarenemine kui ka tutvumine Vene materjalidega. Voltaire'i uues töös on kangelaseks juba tsaar Peeter I, järjekindel valgustaja ja ümberkujundaja, titaan, kes suutis Venemaa tõsta Lääne-Euroopa tasemele, Karl XII seevastu on kergemeelne poisikene, kes ei oska kasutada oma sõjalisi võite ning võimalusi. Voltaire nimetab teda koguni Põhjamaade don Quijote'iks.

Voltaire'i teineteisele vasturääkivad hinnangud on üldse tüüpilised XVIII sajandi ajaloolastele. Rootsi ajaloolased tõstsid esile Karl XII julgust ja kangelaslikkust. Vene ajaloolased kiitsid aga Peeter I geniaalsust ja tema suuri saavutusi.

XIX sajandil muutusid ka vaated ajaloo käigule. Üha suuremal määral hakati ammu toimunud sündmusi hindama ajaloolise perspektiivi valguses. Kuid nii vene kui ka rootsi uurijad pöörasid endiselt suurt tähelepanu valitsejate isikutele. Arutati innukalt, kas armuline valitseja on toiminud õigesti, kas tema tegevus tõi kodumaale kasu. Pahatihti libiseti seejuures puhtajalooliselt pinnalt ja hakati kaaluma, kuidas see või teine valitseja oleks pidanud toimima. Tagantjärele oli muidugi kerge tark olla, sest ajaloolase käsutuses seisid ju andmed valitseja ettevõtmiste tõeliste tulemuste kohta. Viljatutes vaidlustes ei võetud arvesse omaaegset olukorda ja seda, et valitsejal oli võimatu ette näha ajaloo käiku sajanditeks.

Venemaal hakkas ilmuma kapitaalne töö Peeter I aja-
järgu kohta N. Ustrjalovi sulest («Peeter Suure valitse-
mise ajalugu» — История царствования Петра Вели-
koro), mis jäi kahjuks lõpetamata. Palju tähelepanu pöö-
rasid Peeter I isikule ja tema ajale kuulsad vene ajaloo-
lased S. Solovjov ja V. Kljutševski. Üldse kirjutati Pee-
ter I kohta väga palju, kuid käsitleti peamiselt tema sise-
poliitikat, kusjuures ta reformidele anti nii positiivseid
kui ka negatiivseid hinnanguid. Käesolevas raamatus
saame aga vaadelda ainult neid külgi Peeter I tegevuses,
mis on vahetult seotud Põhjasõjaga.

Sajandi lõpul algasid vene ajaloolaste hulgas vaidlused
selle üle, mis oli Peeter I sõjaväereformides peamine. Nn.
akadeemilise kooli esindajad (G. Lejer, P. Geisman,
A. Baiiov) püüdsid tõestada, et Peeter I laenas Lääne-
Euroopast regulaarmee loomise põhialused ja istutas
need muutmatult üle Vene pinnale. Neile vaidlesid äge-
dalt vastu nn. vene kooli esindajad (D. Maslovski, A. Pu-
zõrevski, N. Mihnevitsš), kes seostasid sõjaväereformi
Venemaa sisearenguga, analoogiliste nähtustega XVII sa-
jandil. Seejuures tõendasid nad, et Lääne-Euroopa põhi-
mõtteid ei kopeeritud mehaaniliselt, vaid töötati ümber
vastavalt Venemaa sisemistele iseärasustele.

Palju radikaalsemaid vaatekohtade muutusi võime näha
rootsi ajaloolaste hulgas. See on ka täiesti arusaadav, sest
lüüasaamise põhjuste erapooletu vaagimine on alati palju
raskem ning valulisem. Karl XII kangelase oreoolile andis
esimese tugeva löögi A. Fryxell. Oma populaarses Rootsi
ajaloo ülevaates «Jutustusi Rootsi ajaloost» (*Berättelsen
ur svenska historia*. Stockholm, 1856—1859) annab ta
Karl XII tegevusele täiesti negatiivse hinnangu, pidades
teda süüdlaseks Rootsi suurriigi langemises. Karl XII
meeletu ja rumal poliitika olevat kiskunud Rootsi väed
sõtta Poolas ajal, mil neid oleks tulnud kasutada Vene-
maa vastu. Soliidse, rohkete uute allikate najal hästi põh-
jendatud aluse sai see kontseptsioon rootsi ajaloolase
Fr. F. Carlsoni töödes (eriti tema monumentaalses teoses
«Rootsi ajalugu Pfalzi dünastiast kuningate valitsuse
all» — *Sveriges historia under konungarne af Pfalziska
huset*. Stockholm, 1856 jj.). See seisukoht jäi valitsevaks
sajandi lõpuni.

XX sajand algas rünnakutega neile vaadetele. H. Hjärke
tõi käibele uusi materjale, rakendas palju laiemalt täpset

ajaloolist analüüsi, tundis hoopis paremini kui ta vane-
mad kolleegid välismaa ajalookirjandust, eeskätt Poola
ja Vene oma. H. Hjärne suutis tõestada, et Karl XII Poola
sõjakäigud polnud sugugi nii mõttetud, nagu väitsid
Fryxell ja Carlson. Sõjategevuse üleviimine Poolasse
takistas Taani uuesti sõtta astumist ja Preisi avalikku
liitumist Rootsi vastastega. Karl XII tõsteti jälle kange-
lase ja sõjageeniuse aupaistesse. Ühtlasi atakeeriti ka
teist nn. vana kooli (Fryxell-Carlsoni) peamist argumenti,
et Karl XII poliitika tõukas Rootsi majandusliku laostu-
mise äärele. H. Hjärne pooldajad väitsid, et Rootsi ma-
jandus oli Karl XII surma ajaks suhteliselt heas seisu-
korras ja riigis leidis küllaldaselt ressursse sõja jätka-
miseks. H. Hjärne koolkond sai tuntuks uue kooli nime
all ning domineeris kahe maailmasõja vahelisel ajal. Peab
siiski rõhutama, et sugugi mitte kõik rootsi ajaloolased ei
võtnud omaks uue kooli vaateid, vaid osa jätkas vana
kooli ideede kaitsmist. Üheks väljapaistvamaks viimaste
hulgas kujunes A. Munthe. Teravas poleemikas kahe
koolkonna vahel esitati palju uusi huvitavaid mõtteid.
Rootsi ajaloolased hakkasid üha selgemini mõistma, et
Rootsi suurriigi langemine oli ajalooliseks paratamatuseks
ja Karl XII poliitika mängis seejuures teisejärgulist osa.

Tänapäeval on rootsi ajaloolaste peamised pingutused
suunatud Põhjasõja sõjalise, majandusliku ja diplomaa-
tilise ajaloo üksikasjalisele väljaselgitamisele.

Uurimistöo toimub Rootsis kõrgel teaduslikul tasemel.
Allikaid analüüsitakse põhjalikult, kõikjal kus võimalik
püütakse kasutada ka teiste maade ajaloolaste töid. Nii
mõnigi probleem on tänu sellisele hoolsale tööle hakanud
lahendusele lähenema. Tänapäeval loetakse täiesti tõesta-
tuks, et Karl XII sõjakäigule Ukrainasse ei eelnenud
vajalikku diplomaatilist ettevalmistust, mille abil Türgist
oleks võinud saada Rootsile liitlane Venemaa vastu. Nüüd
on juba enam-vähem kindel, et Poltaava lahingu tule-
muse otsustas Vene suurtükivägi (või õigemini suurtüki-
väe suur ülekaal Vene vägede poolel). Ühtlasi on ilmsiks
tulnud tõsiasi, et Rootsi majanduslikku olukorda Põhja-
sõja lõpul on seni alles liiga ühekülgselt uuritud ning
kaugemale ulatuvaid järeldusi esialgu teha ei saa.

Põhjasõja sündmused kujunesid juba ammu eesti ko-
danlike ajaloolaste huviobjektiks. Eesti kodanlik ajaloo-
teadus hakkas algusest peale ülistama nn. «Rootsi aega».

See on üsna mõistetav, sest üks esimesi eesti ajaloolasi V. Reiman oli ise pastor ja talle tundus südamelähedaseks kontseptsioon heast luterlikust Rootsist, kes «päästis» luterliku Eesti katoliikliku Poola ja õigeuskliku Venemaa käest. Niisugune kontseptsioon on esitatud juba XVI sajandil eesti päritoluga ajaloolase ja kirikuõpetaja B. Rusowi kroonika veergudel. Kodanlikke ajalooüriidid ahvatles Rootsi kuningaid eesti talupoja kaitsjatena ülistama Karl XI konflikt balti-saksa aadliga ja tema lubadused (õigemini ähvardused) vabastada talupojad. Kuninga sõnadest, millele tegusid ei järgnenud, tehti kaugelminev järeldus, et eestlased pidid olema Rootsi võimude ja Rootsi riigi kindlad kaitsjad. Niisugune seisukoht esineb juba V. Reimani ja H. Prantsu töödes. Hiljem põhjustas konkreetne ajalooline materjal küll mõningaid korrektiive, kuid üldkontseptsioonina elas see edasi ka kodanlikul ajal, eriti juhtivate ajaloolaste O. Liivi ja H. Sepa töödes. O. Liiv käsitles XVII sajandi ajalugu rohkearvulistes artiklites ja pikemas monograafias «Eesti ala majanduslik olukord XVII sajandi lõpul» (*Die wirtschaftliche Lage des estnischen Gebietes am Ausgang des XVII Jahrhunderts*. Tartu, 1935). Põhjasõja aastate kohta on O. Liiv kirjutanud samuti palju artikleid. Neis on ta käsitlenud Eesti ala majanduslikku olukorda, rahva meeolu ja poliitilist hoiakut ning eestlaste osavõttu Põhjasõjast. Ka talurahvarahutused on leidnud käsitlemist.

H. Sepp spetsialiseerus peamiselt sõjaajaloo küsimustele. Tema doktoritöök on monograafia «Narva piiramine ja lahing a. 1700» (Tallinn, 1930). Hiljem ilmus tema sulest hulk sõjasündmustele pühendatud artikleid (peamiselt ajakirja «Sõdur» veergudel).

O. Liivi ja H. Sepa töö Eesti ajaloo Põhjasõja perioodi uurimisel on küllaltki hinnatav. Esimeste eesti uurijatena töid nad päevavalgele selle perioodi kohta suurel hulgal uut allikmaterjali, parandasid rea seni teosest teosesse rännanud faktilisi vigu. Kuid üldkontseptsioonid jäid endiseks. Nii või teisiti püüdsid mõlemad tõestada, et eestlased võtsid meeeldi osa võitlusest Vene vägede vastu. Eriti suurt tähelepanu pöörasid nad just eestlastest (või põhiliselt eestlastest) komplekteeritud väeosadele Rootsi armees. Nende sulesünnitiseks ongi seisukoht, et Põhjasõja ajal võitles Rootsi poolel eesti rahvusväeosi. Iseäranis agar oli seejuures Vene vägede rüüsteretkede met-

sikuse kirjeldamisel H. Sepp. Talurahvarahutuste kohta märkis aga O. Liiv, et need olid suunatud ainult saksa mõisnike, mitte Rootsi võimude vastu.

Ei või siiski väita, nagu poleks kodanlikus Eestis esitatud ka teistsuguseid seisukohti. Noorelt surnud ajaloolane N. Loone näiteks jõudis oma käsikirjalises «Harju-Jaani kihelkonna ajaloos» otsusele, et pärast Tartu langemist aastal 1704 valitsesid eesti talupoegade hulgas üsna Venesõbralikud meeleolud.

Nõukogude marksistlik ajalooteadus seadis Põhjasõja uurimisel peamiseks ülesandeks seletada Vene vägede edu aluseid ja Rootsi vägede lüüasaamise põhjusi, välja selgitada rahvamasside osa selles sõjas. Nõukogude ajaloolased on tõestanud, et Venemaale tagas võidu Põhjasõjas kiire majanduslik areng sõja-aastail: sõjatööstuse hüppeline laienemine, uute rauamaagipahtlate kasutuselevõtmine (eriti Uraalis) ja energilised sammud, mida valitsus astus maa majanduslike ressursside kasutamiseks sõja vajadusteks. See järeldus näib olevat praegu lihtne ja nagu endastmõistetav, kuid ei tohi unustada, et selle taga seisab paljude teadlaste (B. Kafengauz, N. Pavlenko, L. Beskrovnõi, P. Lukjanov, J. Zaozerskaja, A. Juht jt.) aastatepikkune töö.

Rahvahulkade osa Põhjasõja ajaloos on käsitletud eeskätt V. Šutoi ja J. Tarle. Valgevenelaste ja ukrainlaste võitlust Karl XII vägede vastu hindavad nad küllaltki oluliseks teguriks sündmuste ahelas, mis lõppkokkuvõttes viis Rootsi väed kaotusele Poltaava lahingus. On ilmunud ka teoseid, mis on pühendatud sõjategevusele. Nende autoritest võib nimetada B. Kafengauzi, J. Porfirjevit, B. Telpuhhovskit ja J. Tarlet.

Tööd on teinud Põhjasõja probleemide uurimisel ka Nõukogude Eesti ajaloolased. 1960. aastal ilmus eesti-keelne dokumentide kogumik «Eesti rahva ajaloost Põhjasõja aastail 1700—1721». Kogumik sisaldab hulgaliselt dokumente, mis valgustavad Eesti ala talupoegade ja linnaelanike elu sõja-aastail ning annavad lugejale ettekujutuse sellest, missuguseid muutusi tõi sõda rahva igapäevasesse ellu. Kuid valimikku mahtus ainult väike osa dokumentidest, mis koostamise käigus välja selgitati, küll aga on meie uurijad saanud seda väärtuslikku materjali kasutama hakata uute käsitluste koostamisel Põhjasõja-aegsete sündmuste kohta.

Dokumendid näitavad ilmekalt, kuivõrd väär ja lihtsustatud oli kodanlik kontseptsioon «heast Rootsi ajast» ja eesti rahva täielikust lojaalsusest Rootsi võimudele. Juba 1938. aastal avaldatud dokumentide valimik ja lühimonograafia (O. Liiv. Suur näljaaeg Eestis 1695—1697. Tartu-Tallinn, 1938) tõi hulgaliselt fakte Rootsi võimude halastamatusest nälgivate talupoegade vastu. Balti provintsidest veeti suurel hulgal vilja Rootsi isegi neil aastail, mil meie maal suri üle 70 000 inimese nälga (s. o. 20 protsenti kõigist Eesti ala elanikest). Ja suurem osa hukkunutest olid muidugi talupojad. Rootsis elav eesti ajaloolane A. Soom (endine Narva arhivaar) on oma põhjapanevas teoses «Mõis Eestis 17. sajandil» (*Der Herrenhof in Estland im 17. Jahrhundert*. Lund, 1954) veenvalt tõestanud, et XVII sajandi jooksul toimus meie alal talupoegade olukorra pidev halvenemine. Kadusid pea-aegu täiesti veel XVI sajandi keskpaigaks säilinud vabatalupojad, tunduvalt laienesid mõisapõllud ja ühtlasi kasvasid ka talurahva teokoormised. Nii tähendas «hea Rootsi aeg» tegelikult talurahva edasist pärisorjastamist ja tema majandusliku ning õigusliku olukorra halvenemist. A. Soomi järeldused ühtivad nõukogude ajaloolaste töö tulemustega. Nõukogude Eesti ajaloolased (A. Vassar, E. Öpik) jagavad J. Zutise seisukohta, et Eesti ja Läti alad olid Rootsi koloniaalprovintsideks, mida emamaa huvides kõigiti ekspluateeriti. Ka reduktsioon, mida enamik kodanliku Eesti ajaloolasi ülistas kui lööki baltisaksa mõisnike pihta, mis olevat andnud tõuke talupoegade kaitse korraldamiseks, pandi tegelikult toime ainult Rootsi kroonukassa huvides. Mõisnikelt tagasi võetud (redutseeritud) maad anti hiljem rendile mõisnikele (tihtipeale endistele omanikele endile). Toimus seega ainult talupoegade ekspluateerimisest saadava tulu ümberjaotamine kroonu kasuks. Talupoegade kaitsmist kroonu rendimõisates alustati mõnevõrra hiljem ja sedagi üksnes kroonu huvides, sest rentnike piiritu kasuiha ähvardas muuta talupojad kerjusteks. Laostunud talupojad ei oleks ju suutnud koormisi kanda ja kroonu oleks kaotanud suure osa oma sissetulekuist. Erilist abi talupojal Rootsi kroonu kaitsest polnud, sest kuigi kroonumõisate talupoegi kaitsti mõisniku omavoli vastu, nõuti neilt feodaalkoormisi (tegu ja maksu) endiste normide järgi, need olid aga niivõrd kõrged, et

normaalsetelgi aastatel ei jäänud talupojale kuigi palju üle.

Rootsi võimude omakasupüüdlik poliitika, mis arvestas ainult emamaa ja riigikassa huve, oli Põhjasõja puhkemise ajaks kaotanud Balti provintsid nii aadli kui ka talurahva poolehoiu. Muidugi ei kaasnenud rahulolematusega alati tingimata poolehoid Rootsi vaenlastele, vaid rahva enamik jäi esialgu pigem äraootavale seisukohale.

Nõukogude Eesti ajaloolased, eeskätt E. Öpik, on avanud hoopis uue lehekülje meie talurahvaliidumise uurimise ajaloos. Kuni E. Öpiku töödeni teadsime võrdlemisi vähe talurahva võitlusest Põhjasõja ajal. Üht-teist olid küll päevavalgele toonud juba rootsi ajaloolane S. Schartau ja eesti kodanlik ajaloolane O. Liiv. Suuremat talupoegade vastuhakku Kundas on käsitlenud ühes ajaleheartiklis ka kodu-uuriija G. Vilberg (Vilbaste). Kuid alles E. Öpik tõendas, et meil on tegemist laia liikumisega, mis haaras peaaegu kogu Eesti- ja Liivimaa. Põhiliselt oli talurahvaliidumine suunatud mõisaorjuse vastu (nagu võibki oletada, kuid ajuti ilmnes küllaltki laialdaselt ka Rootsi-vaenulikke meeleolusid ja avaldati poolehoidu vastaspoole (1700. aastal Saksi-, 1704.—1708. aastal Venemaa) vägedele. Teistest Nõukogude Eesti ajaloolastest on A. Traat analüüsinud Liivi- ning Eestimaa rüütelkondade ja linnade kapitulatsioonid ning välja selgitanud nende õigusliku koht. V. Fainštein on käsitlenud põllumajanduse toibumist Põhjasõja teisel poolel. H. Palli on uurinud Rootsi võimude tegevust ja poliitikat Eestis Põhjasõja esimesel poolel ja avaldanud monograafia sõjategevuse ja sõjakoormiste kohta Eestis Põhjasõja esimestel aastatel (1701—1704).

Maad ja rahvad

Põhjasõja sündmustega tutvumine tekitab küsimusi või koguni arusaamatust. Oleme ju nii harjunud ja sisse elanud tänapäeva maailma, et kipume mõõtma kauget minevikku selle mõõdupuuga. Tänapäeval paistab aga arusaamatuna, et Rootsi julges alustada võitlust Poola, Venemaa ja Taani vastu, et Karl XII väed saavutasid seejuures algul isegi suuri võite. Harilikult kiputakse ju unustama, et XVIII sajandi algul valitsesid hoopis teistsugused olud, praegustest erinesid nii riigipiirid kui ka maade tähtsus, elanike arv ja sõjaline võimsus.

Alustagem rahvaarvust. Tollal oli Euroopa rahvarikkaim riik Prantsusmaa oma tervelt 20 miljoni elanikuga. Saksamaal elas samuti umbes 20 miljonit inimest, kuid maa oli killustatud mitmesajaks riigiks ja riigikeseks. Poolas (s. t. Poolas, välja arvatud 1945. a. liidetud läänealad, Leedus, Valgevenes ja Ukraina lääneosas tänapäeva piiride järgi) elas peaaegu 14 miljonit inimest, Venemaal ligikaudu 15 miljonit. Rootsi suurriik (Päris-Rootsi, Soome, Baltimaad, Ingerimaa, Pommeri ja Breemen-Verden) oma 3 miljoni elanikuga oli suhteliselt hõredalt asustatud riik, kuid ega Inglismaagi kuigi rahvarikas polnud, seal elas kõigest 5 miljonit inimest. Tuleb aga arvesse võtta ka teisi asjaolusid. Venemaal oli küll 15 miljonit elanikku, kuid need asusid tohutul territooriumil laiali ja liiklusvahendid ning teed olid tol ajal õige kehvad. Liiklusraskused segasid tunduvalt maa jõudude ja majanduslike ressursside kasutamist. Peale selle tuli pikkade maapiiride kaitseks pidada ülal küllaltki suuri sõjajõude.

Poola oli tollal hoopis omapärane riik. Ametlikult nimetati teda vabariigiks (*Rzeczpospolita*), kuid riigi eesotsas seisis kuningas. Kuningavõim oli tugevasti piiratud seimiga, mis esindas aadli huve. Pealegi oli kuningas seimi poolt valitav. Alatasa tekkisid poliitilised liidud ja tihti-peale läks asi koguni sisevõitlusteni, mille käigus võeti tarvitusele sõjariistad. Kodusõjadki polnud midagi ebatavalist. Loomulikult jäi Poola seetõttu äärmiselt nõrgaks

ja ebakindlaks. Kuninga mõjuvõim olenes peamiselt sellest, missuguseid lisaressursse tal kasutada oli. Põhjasõja algul istus Poola troonil Saksi suurvürst August II. Tänu asjaolule, et August II käsutuses seisid oma päriliku kuurvürstiriigi sõjajõud ja tulud, võis ta ajada suhteliselt iseseisvat poliitikat, hoolimata Poola seimi otsustest ja arvamusest.

Taani kuningriigi valdustes, mille hulka kuulus ka Norra, elas umbes 1,5—2 miljonit inimest.

Mis puutub Põhjasõjas peamist osa etendanud riikide majanduslikku arenemisse, siis oli see mõnevõrra ebaühtlane, kuigi erinevused polnud iseäranis järsud. Majanduselu aluseks nii Venemaal kui ka Rootsis, Taanis ja Poolas oli põllumajandus. Poola ja Rootsi Balti provintsid olid tollal tuntud Lääne-Euroopa viljaaidana. Seevastu pidid aga Páris-Rootsi, Soome ja Taani võimu all olev Norra teravilja sisse vedama. Venemaal jätkus vilja oma tarviduseks ja väljaveoks, kuid tema majanduselus eten-dasid tähtsat osa ka lina, kanep ja karjamajandussaadused, mida samuti rohkesti välja veeti. Karjamajandussaaduste väljaveo poolest paistis juba tollal silma ka Taani. Peaaegu kõigist nimetatud maadest veeti ohtralt välja metsamaterjali, mida vajati Lääne-Euroopas rohkesti hoonete ja eriti laevade ehitamiseks.

Rootsi omapäraks oli metallurgiamanufaktuuride ja maagikaevandamise kõrge arengutase. Rootsi rauda, malmi ja terast tunti terves Euroopas. Rootsi majandus-ajaloolase E. F. Heckscheri arvutuste järgi andis Rootsi tollal umbes 35 protsenti maailma malmi- ja rauatoodangust. Muid manufaktuure leidis Rootsis siiski alles vähe.

Venemaal hakkas metallurgia arenema kiires tempos alles Põhjasõja aastail, kuid ei saavutanud veel Rootsi arenemistaset. Metallurgia arendamiseks läks tollal vaja maagivarude kõrval metsarikkusi, sest metalli osati sulatada ainult puusöe abil. Tuleb aga silmas pidada, et metallurgial polnud XVIII sajandi algul kaugeltki seda tähtsust ja tähendust kui tänapäeval. Metallurgia oli siiski juba hädatarvilik sõjapidamise seisukohalt, sest suurtükkide, püsside, mõõkade, piikide ja kuulide valmistamiseks kulus palju malmi, terast ja vaske. Just tänu arenenud metallurgiale oli Rootsi vägede käsutuses küllaldaselt häid relvi.

Venemaal hakkas relvade tootmine kiiresti laienema sõja ajal, kuid selle algperioodil tuli relvi veel suurel arvul välismaalt sisse vedada.

Kõige olulisemat osa tuli ka Põhjasõjas etendada siiski sõjaväel, otsustavaks osutus selle võitlusvõime ja komplekteerimisvõimalused. Enamikus Euroopa riikidest domineeris tollal palgavägede süsteem. Sel oli teatavaid eelseid, sest elukutselistel sõjameestel olid tunduvalt suuremad sõjakogemused kui ajutiselt lippude alla kutsutatavatel meestel. Teiseks oli palgavägi suhteliselt vähe seotud kohaliku elanikkonnaga (kui palgaväkke värvati peamiselt välismaalasi) ning seda võis kasutada ka nende vastu. Kuid niisugusel sõjaväel oli ühtlasi tõsiseid puudusi.

Palgasõdureid huvitas üksnes kõrge palk, oma elu ja tervist püüdsid nad aga nii palju kui võimalik säästa. Neil puudus täielikult patriotism. Palgasõdurid olid valmis esimesel soodsal juhul deserteerima, kaotuse korral läksid nad kergesti üle vaenlase poole. Et kuidagi alal hoida distsipliini, mõeldi välja igasugused julmad karistused, kuid seegi ei suutnud sageli mehi vaos hoida. Ja kõige hullem oli veel see, et palgasõdurite ülalpidamine nõudis raha, palju raha. Raha muretsemine ei olnud aga kuigi kerge ülesanne, sest alamate maksuvõime oli võrdlemisi piiratud. Asi oli seda keerulisem, et talupojad pidid eelkõige muretsema oma härraste kukrute täitmise eest, seetõttu ei saanud riigimaksud olla eriti kõrged. Nii suutsidki suuremaid sõjavägesid pidada ainult väga rahvarikad või jõukad riigid.

Erandiks Euroopa riikide seas oli Rootsi, kes tänu suhteliselt arvuka vaba talupoegkonna olemasolule oli suuteline sõjaväge teisiti komplekteerima. Rootsis pidi teatav hulk talupoegi ühe sõduri muretsema, teda üleval pidama ja maatüki ning majaga varustama, kus sõdur võis rahuajal elada oma perekonna juures. Peale selle olid talupojad kohustatud sõdurile palka maksma, teda varustama ja relvastama. Kuigi niisugune sõjavägi säilitas mõneti palgaväe iseloomu, seisis ta siiski tunduvalt lähemal rahvale, kannatas vähem tolleaegsele sõjaväele iseloomuliku massilise deserteerimise all. Ja mis peaasi: niisugune sõjavägi oli riigile hoopis odavam ja seetõttu eriti sobiv Rootsi-taolisele riigile, kus sõjaväe ülalpidamiseks leidis raha napilt. Kirjeldatud komplekteerimisviis muutis suhteliselt piiratud elanike arvu ja nappide majanduslike ressurssidega Rootsimaa arvestatavaks ja ohtlikuks vaenlaseks igale Euroopa riigile.

Sõda hakkab sõudemaie

Põhjasõda võib nimetada Poola, Taani ja Venemaa ühiseks võitluseks Rootsi hegemoonia vastu Läänemerel. XVI sajandi teisest poolest alates oli Rootsi samm-sammult rajanud Läänemere kallastele suurriigi. Venemaalt vallutati Karjala ja Ingerimaa, Poolalt Liivimaa. Vana-Liivimaa pärandusest langes Rootsi kätte juba varem Eestimaa. Taani oli sunnitud vägevale naabrile loovutama Skåne, Blekinge, Hallandi, Saaremaa ja Ojamaa ning vabastama Rootsi laevad väinatollist, mida pidid tasuma kõik laevad, kes kasutasid Taani väinu. Korduvalt oli Rootsi püüdnud liita endaga Taanit tervikuna, kuid nii kaugele ta jõud siiski ei küündinud. Ka Poolat katsus Rootsi kas liita või muuta vasallriigiks, samuti püüdis ta hõivata Kuramaad. Saksa riikidelt oli Rootsi saagiks saanud Pommeri ja Breemen-Verdeni.

Vallutusplaane haudusid Rootsi valitsevad kihid ka Venemaa suhtes. Nad ihusid hammast Novgorodimaale, pidasid Arhangeliski hõivamise või hävitamise plaane. Ekspansioonikavade täideviimisel pidurdas Rootsi valitsejaid ainult jõu ja võimaluste vähesus. Kuid juba senised vallutused olid Rootsi kätte andnud kontrolli hulga tähtsate kaubateede üle. Kaubanduse tuiksoonteks olid tollal laevatatavad jõed. Maanteed olid liiga viletsad, vankrid ei pidanud kuigi kaua vastu ja neid ei tohtinud eriti rängalt koormata. Suuremaid kaubahulki tasus kauge maa taha vedada ainult laevadel. Jõgede suudmealade valdajana kontrollis Rootsi tegelikult ka nende jõgede tagamaade kaubandust, sai avaldada tugevat mõju nende majanduselule ja täita oma riigikassat nende väliskaubanduse arvel.

Neeva ja Narva jõe suudme peremehena takistas Rootsi Venemaal ühenduse pidamist majanduslikult enamarenenud Euroopa riikidega. Ainult tänu Arhangeliski kaubasadamale suutis Venemaa Rootsi survet mõnevõrra lee-

vendada, kuid maa normaalseks arenguks oli Neeva suue Venemaale lausa hädavajalik. Väina suue andis Rootsile võimaluse kontrollida suurt osa Leedu (tänapäeva piirides Leedu ja Valgevene) kaubandusest. Saksamaal olid Rootsi käes Oderi ja Weseri suudmealad.

Ülalöeldut arvesse võttes pole midagi loomulikumat kui Taani, Poola ja Venemaa liit Rootsi vastu. Kuid niisugune liit ei saanud tekkida igal ajal. XVII sajandil käis äge võitlus Poola ja Venemaa vahel. Ja nii kaua, kui need kaks naaberriiki seisis omavahel vaenujalal, ei võinud kõne allagi tulla ühine liit Rootsi vastu. Peale selle tuli Poolal ja Venemaal (ning Austrial) sageli pidada sõda Türgi sultani ja tema vasallidega, kellega võitlus nõudis palju jõudu ning vaeva.

XVII sajandi lõpuks muutus aga olukord liidu tekkimisele soodsaks. Nimelt oli Türgi pikas sõjas Euroopa riikide koalitsioonilt (Austria, Poola, Veneetsia ja Venemaa) saanud raskelt lüüa ega kujutanud endast mõnda aega ohtlikku vaenlast, keda oleks tulnud arvestada. Ühtlasi paranesid Poola ja Venemaa suhted, esiplaanile hakkasid kerkima ühised huvid ja ajuti nihkusid tagaplaanile vastuolud.

XVII sajandi lõpul oli siseolukord Rootsis võrdlemisi vilets: aastail 1695—1697 oli riiki tabanud suur näljaaeg, 1697. aastal suri kuningas Karl XI, riigikassa oli tühi, kuid noor kuningas Karl XII ei teinud midagi seisukorra parandamiseks. Rootsi nõrgenemine näis tõotavat liitlastele kiiret ja kerget võitu.

Rootsi-vastase liidu sõlmimisel mängis küllaltki silmapaistvat osa balti-saksa aadlik Johann Reinhold Patkul. J. R. Patkuli tegevust ja osa ei maksa siiski ülehinnata. Pind koalitsiooni tekkimiseks oli ka ilma tema pingutuseta küps.

Johann Reinhold Patkul seisis Liivimaa aadli opositsiooni eesotsas. Opositsioon ise oli tekkinud seoses reduktsiooniga. Nimelt oli XVII sajandi esimese kaheksakümne aasta jooksul sattunud aadli kätte kuninglike annetuste ja kinkimise teel suur hulk endisi riigimaid. Kuigi need maad olid jagatud ajutiselt kasutamiseks, tarvitati neid tegelikult eramaadena, mida mõisnikud oma suva järgi müüsid, pantisid ja pärandasid.

1680. aastal hääletas Rootsi Riigipäev reduktsiooni poolt ja Rootsis ning Soomes hakati seda otsust ellu viima.

Karl XI tahtis kohe reduktsiooni laialdaselt alustada ka Baltimail, kuid pörkas aadelkonna ägedale vastupanule. Aastail 1690—1691 püüdis J. R. Patkul Liivimaa rüütelkonna saatkonna liikmena mõjutada Karl XI loobuma reduktsioonist, kuid edutult. Võnnu maapäeval 1692. aastal otsustas rüütelkond J. R. Patkuli initsiatiivil luua reduktsiooni vastu võitlemiseks alalise keskuse nelja resideeriva maanõuniku deputatsiooni näol. 1693. aastal saadeti Patkul välja Soome, põgenes aga sealt ja mõisteti 12. detsembril 1694 tagaselja surma.

Poola vasallriiki Kuramaale pagenud J. R. Patkul püüdis iga hinna eest muretseda Liivimaa aadlile välisabi. 1698. aastal astus J. R. Patkul Saksi kuurvürsti ja Poola kuninga teenistusse. Juba ammu oli ta otsinud Liivimaale uut valitsejat, kes oleks hästi vastutulelik kohalikule rüütelkonnale. Poola kuningas August II näis väga sobiva kandidaadina, sest oli ju üldtuntud, et kõige parem on mõisnike elu Poolas, kus aadli vabadused olid suured, võimalused oma äranägemise järgi talupoegi ekspluateerida peaaegu piiramata ja riigile tuli loovutada ainult tühine osa tulusid. August II diplomaatilise agendina aitas J. R. Patkul agaralt kaasa liidu sõlmimisele August II, Venemaa ja Taani vahel.

24. augustil 1699 sõlmisid J. R. Patkul Liivimaa rüütelkonna nimel ja August II kapitulatsiooni. Kapitulatsioonis avaldas Liivimaa rüütelkond valmisolekut tunnistada oma kuningaks August II, sai vastutasuks kinnituse oma privileegidele ja koguni uusi eesõigusi. Nii sai August II tähtsa dokumendi, mille abil ta lootis peatselt saada Liivimaa peremeheks. Kuidas Patkul hankis Liivimaa rüütelkonnalt volituse, pole täiesti selge, igatahes kasutas ta selleks oma vanu sidemeid ja tuttavaid reduktsiooni vastu võitlemise aegadelt.

Niisiis tekkis 1699. aastal liit August II, Venemaa ja Taani vahel. Me ei vaatle selle liidu sõlmimist lähemalt, see on meie edasisele käsitlusele ainult sissejuhatuseks.

Vastavalt sõjaplaanidele hakkas August II koondama oma vägesid Kuramaale, saavutanud selleks vaevata kohaliku hertsogi nõusoleku. Poola esialgu sõjast osa ei võtnud, vaid asus ametlikult Rootsiga sõjajalale alles aastal 1704.

Kuningas August II Saksi väed toimetati järk-järgult Kuramaale ja ootasid soodsat silmapilku, et ootamatu

rünnakuga vallutada Riia. Paraku kukkus see plaan läbi. Saksi väed ründasid küll ööl vastu 12. veebruari 1700 Riia, ei suutnud aga linna vallutada. Rootsi Liivimaa kindralkuberner Erik Dahlberg oli juba ammu kahtlusega jälginud Saksi vägede liikumist Kuramaale ja aegsasti tarvitusele võtnud ettevaatusabinõusid äkkrünnakute tõrjumiseks.

Algas paar aastakümnet (1700—1721) kestev sõda, millega kaasnes palju ootamatusi ja nii mõnigi asi läks teisiti kui algul oli kavatsatud. Põhjasõda osutus pikaks ja veriseks, sest ülemvõimu Läänemeres ei tahtnud Rootsi kuidagi loovutada.

Kuud täis ootamatusi

Saksi vägede leeris viibis sõja algul ka J. R. Patkul. Talle oli pandud palju lootusi, sest teda peeti võimeliseks õhutama vastuhakule kohalikke mõisnikke, organiseerima suurt aadlike ülestõusu Liivimaal. Kohalike aadlike abiga kavatses August II kiiresti ning suurema vaevata okupeerida Liivimaa ja seejärel võtta Riia kindlasse piiramisrõngasse. Saksi vägedel õnnestuski vallutada mõned kindlused Riia lähedal, kuid sellega edusammud piirdusidki.

Rootsi poolel oli sõja puhkemist mõnda aega aimatud. Liivimaa eesotsas seisis juba 1696. aastast alates kindralkuberner Erik Dahlberg, suurte kogemustega ja ettevaatlik mees, kes oli osa võtnud mitmest sõjast. Ta oli olnud üks Belti väina jääd mööda ületamise plaani tulisemaid pooldajaid 1658. aastal. Tollal õnnestus taanlastega sõdivatel rootslastel ületada tänu käreendale külmale jäätanud Belti väin ja ilmuda ootamatult Kopenhaageni alla. Selle julge sõjaretke õnnestumine tõi E. Dahlbergile kuulsuse.

Hiljem töötas E. Dahlberg Rootsi kindralkortermeisterina (meie mõiste järgi midagi peastaabi ülema taolist). Viimasel ametikohal koostas ta Riia, Tallinna ja Narva kindlustamise üksikasjalised plaanid. Sõja alguseks oli suudetud neid ainult osaliselt täita (kõige rohkem Narvas ja Riias).

Liivimaa kindralkubernerina märkas E. Dahlberg peagi, et ülemereprovintside kaitsevõime on vilets ja selleks puuduvad vajalikud sõjajõud. Ta kahtles tõsiselt, kas kohalikele aadlile võib loota, ega uskunud eriti mõisnike valmisolekusse sõja korral välja astuda Rootsi valitsuse kaitseks. Et kuidagi üle saada suurest sõdurite puudusest, tegi E. Dahlberg ettepaneku võtta osa mõisaid rentnike käest ja tükeldada need sõjaväekohustuslike talupoegade vahel või luua sinna sõdurite asulad. E. Dahlbergi plaan leidis Stockholmis pooldajaid, sest sealgi oli hakatud kahtlema rendisüsteemi otstarbekuses. Nälja-aastail (1695—1697)

jäid rentnikud rendi täielikult või osaliselt võlgu, ei abistanud kuigi palju nälgivaid talupoegi, kuid spekuleerisid ise pahatihti leivaviljaga ja rikastusid kiiresti. Rootsi valitsusele hakkas selguma, et mõisate majandamine kroonu enda poolt tootab rohkem tulu kui nende rendileandmine. E. Dahlbergi plaan jäi siiski ainult paberile, sest sõda puhkes enne, kui seda suudeti realiseerima hakata.

J. R. Patkul õhutas Liivimaa mõisnikke koonduma Saksi lippude alla. E. Dahlberg saatis omakorda juba kallale tungi päeval laiali proklamatsioonid, milles manitseti mõisnikke korraldama maakaitseväge ja vapralt astuma vaenlase vastu.

Ja mis siis juhtus? Õilsad aadlimehed jäid kurdiks nii oma seisusekaaslase J. R. Patkuli kui ka Liivimaa kindral-kuberneri arvukatele üleskutsetele. Nad lihtsalt põgenesid võimalikult kaugemale sõjatallernaast. Miks? Mõisnikud muidugi teadsid, miks nad nii toimisid, meile ei ole see aga kaugeltki nii selge. Oma põgenemisega on Liivimaa mõisnikud tekitanud ajaloolastele küllaltki peamurdmist ning seda on seletada püütud kord nii, kord naa, nagu see seletaja enda tõekspidamistega kõige paremini parajasti kokku sobis.

Tõlgendamine algas juba Põhjasõja ajal. Kui sõjaõnn kaldus Rootsi relvade poole, ülistasid aadel ja Rootsi-meelsed ajalookirjutajad (näit. Chr. Kelch) mõisnike põgenemist Rootsi-truuduse musternäitena. Hiljem on seda seisukohta kaitsnud balti-saksa ja ka mõned rootsi ajaloolased. Viimasel ajal esinevad nimetatud seletuse pool-dajatena peamiselt balti-saksa päritoluga Lääne-Saksa ajaloolane R. Wittram ja rootsi ajaloolane A. Isberg. Seevastu mitmed eesti ajaloolased (N. Loone-Treumuth ja M. Töldsepp) on jõudnud otsusele, et mõisnike teguviis annab tunnistust just Rootsi-vaenulikust meelsusest. Nende uurijate arvates ei läinud mõisnikud üle Saksi leeri kartusest, et võidu puhul Rootsi valitsus võtaks ree-trueilt mõisad. Isegi veel 1710. aastal, mil olukord oli Baltimail muutunud Rootsile lootusetuks, püüdis kohalik aadel Venemaale alistumise lepingutesse (kapitulatsioonidesse) võtta klausleid, mis õigustaksid neid sõjaõnne ette-nägemata pöörde puhul Rootsi võimude ees. Kuid sellestki seletusest ei piisa. Kahtlemata olid aadlikud ettevaatlikud ja püüdsid end ootamatuste vastu kindlustada, tõsi on ka see, et Riia vallutamise katsete ebaõnnestumine näitas, et

saksilaste pingutustest ei piisa maa hõivamiseks ning Rootsi relvade rohked võidud XVII sajandil ei lubanud tema jõudu alahinnata. Kuid miks oli aadli põgenemine siiski nii kiire ja paaniline? Alles E. Öpiku tööd lubavad meil mõisnike kabuhirmu põhjusi mõista: nad kartsid esmajoones talupoegi, et sõda tekitab korratust riiklikus sunniaparaadis ja pole enam võimalik oma pärisorje kammitsais hoida. Ja mida kas või lühikeseks ajaks raskest survest pääsev pärisori ette võtab, selle kohta polnud aadlikel illusioone. Tuli põgeneda viivitamatult linnamüüride ja suurtükkide varju, alles siis võis jälle hakata kõrget poliitikat ajama. Nii ei saanudki Liivimaa aadlikest Patkulile «kodumaa» vabastajaid ega Dahlbergile rahva-väe organiseerijaid.

Parunite kartused läksid aga täide. Talupoeg hakkas tõepoolest «mässama». Kõigepealt puhkesid talurahvarahutused Liivimaa Läti distriktis. Talupojad haarasid endale linna põgenenud mõisnike varandust, kihutasid minema opmanid. Oma kapitulatsioonis oli J. R. Patkul talupojad naha ja karvadega mõisnike kätte andnud, kuid nüüd pidi ta kiiresti ümber orienteeruma. Ta töötas talupoegadele head ja paremat, ainult aidaku need Saksi vägesid. Saksi väejuhatajad polnud ise samuti kitsid — talupoegade ülemeelitamiseks jagati võrdlemisi heldelt kõrgeid aukraade ning talupojast maamajorgi polnud enam ime. Talupojad saavutasid ka midagi käegakatsutavat: lakkas olemast mõisa sunniaparaat, kadus vihatud tegu. Ja seda osati hinnata. Läti distrikti talupojad läksid üle Saksi poolele. Rahutused hakkasid levima ka Eesti distrikti, elustus legend «heast Poola ajast». Vene piiri ääres Orava mõisas jagasid talupojad omavahel mõisa vara. Kui Rootsi võimud nad hiljem kohtu kätte andsid, õnnestus mitmel mehel põgeneda Vene aladele ja pääseda raskest karistusest.

Niisuguses keerulises olukorras olid Rootsi võimud sunnitud laveerima, sest sõjaväge seisis nende käsutuses napilt. Kõigepealt lasti käiku propagandamasin. Riiast, Tallinnast ja Stokholmist tuli üks üleskutse teise järel. Olge truud oma kuningale, ärge minge vaenlase poole üle, vaid korraldage maakaitset, manitseti neis kõigis ühel häälel. Varsti hakati truudusele lisaks ka raha ja moona nõudma, sest sõjavägi ilma selleta läbi ei saa, Rootsi kroonu kukkur oli aga üsna viletsas seisukorras.

Seoses Põhjasõja puhkemisega tuleb meil jälgida eestikeelse poliitilise kirjanduse sündi. Rootsi võimu viimastel aastakümnetel oli talupoegade hulgas kasvanud kirjaoskajate arv, töötas mitu talurahvakooli. Seda püüti ära kasutada. Tavaliselt saadeti plakateid ja muid võimude avalikke teadaandeid edasi mõisast mõisasse, kus neid siis kas opman või mõni kirjaoskaja eestlane ette luges. Ka kirikhärrad pidid kõik ametlikud teadaanded pärast jumalateenistust ette lugema. Varem olid need teadaanded enamikus saksakeelsed ja tõlkimine jäeti ettelugeja enda hooleks. Põhjasõja päevil hakati aga üha rohkem levitama ka eestikeelseid korraldusi ja teadaandeid. Ilmselt olid võimud sunnitud veidi arvestama talurahva ja tema poliitiliste meeleoludega, kuigi need meeleolud olid alles üsna ebamäärased.

Esimeseks niisuguseks eestikeelseks dokumendiks on 3. aprillil 1700 Stokholmis väljaantud plakati (avaliku teadaande) tõlge, «Tallinnas trükitut Christow Prendekesest». See on tolele perioodile väga iseloomulik manitsemiskiri: «Ka on Rozi-Kunningal se armoline lotust, et keik temma truit ja ausat Allamad üleüldest, nink keikennema need, kummad nisugguse Wainlase petliko Kiusamisse wasto lähhewat, mötlemas se Wando päle, kumma nemmad Jummal ees Rozi Kunningal kui truit Allamad ommad wandnut, omma Süddame Tunnistust üllekohtose wandmisse ka, ja nende omma seiesato satetut hä Truusse ja ausa kitust, teotut Untruusse ka mitte ei saa teotama, ellik Wainlase pehme ja magusa Sannade, echk häbbematta Tassumisse lebbi, ennast laskma errapetta, ja sehherduma Hinge nink Auo Hedda sisse sata, waid paljo ennamb ühhe kindla ja julge Truusse lebbi, Rozi Kuninga kui oma Jummalast antut ja sädut öige Kuninga nink Wallizeja Kunninglikke Armo nink Heldust kowwaste enneselle pühdma, ja keike ausa Rahwa jure ennesel Auo nink Kitust sahtma, et Kunningas parremal Pölwel, kumma se keikeülleb Jummal armolikkult andko! neile ja nende Suggu-wössale keike Kuninglikko Armo sahx neita.»

Vaevalt sellel üleskutsel küll suuremat mõju oli. Kuid Rootsi võimude seisukord Baltimaadel hakkas niigi paranema. Juba märtsis 1700 hakkasid Soomes paiknevad Rootsi väed liikuma Eestimaa poole, kus nad koondati Viljandi ümbruskonda ning liideti suhteliselt väikeste

kohalike väesalkadega. Uue väekoondise eesotsas seisis kindral Otto Vellingk. Aprillis-mais õnnestus Saksi vägesid mõne kokkupõrke järel tagasi tõrjuda Väina jõe (Daugava) taha. Ajutiselt muutus elu rahulikumaks. Kohalikud võimud said veidi aega, et jätkata jõupingutusi kolmes suunas. Esiteks oli vaja muretseda moona ja raha üha kasvavatele Rootsi vägedele, kelle ülalpidamise kulusid harilike tulude najal ei saanud katta. Teiseks tuli iga hinna eest kindlustada Rootsi võimudele Baltimaade elanikkonna hulgas poolehoidu ja kolmandaks pidi midagi vastu seadma Patkulile ja eriti kapitulatsioonile, mis oli August II taskus. Talurahva meelsusest oli juba eespool veidi juttu. Kuid ka aadlikud ei äratanud usaldust. Kui Rootsi väed marssisid kevadel Viljandi poole, määrati nende varustamiseks eriline maks, nn. läbimarsiandamid. Läbimarsiandamid laekusid mõisatest väga viletsalt. Tihti-peale hakkasid mõisnikud nende sissekasseerimist juhtivatele ametnikele (komissaridele) vastu, ajasid nad ära, andmata nõutud toidu- ja hobumoonu. Kui aga komissarid julgesid häält tõsta, said nad mõnel pool peksagi. Ka maksu- ja rendivõlgade laekumine ei edenenu kuigi hästi. Võimude käsutuses seisis küll tõrkujate korralekutsumiseks niisugune mõjuv abinõu, mille nimeks on sõjaline eksekutsioon. See tähendas, et maksuvõlglaste või muidu tõrkuja juurde saadeti salk sõdureid, keda süüdlane pidi oma kulul ülal pidama, kuni kohustused õien-datud said. Sõjaväelist eksekutsiooni vihati ja kardeti. Esimestel sõjakuudel ei söandanud võimud seda abinõu siiski rakendada, piirdudes manitsuste ja üleskutsetega.

Mõisnikud väitsid, et nad on kohustatud tasuma ainult neid makse, mille rüütelkond on oma maapäeval heaks kiitnud. Rootsi võimud olid seevastu arvamusel, et mak-sude määramine kuulub riigivõimu kompetentsi. Kuid Balti provintssides pidid võimud katsuma heaga läbi ajada, s. t. otsima ühist keelt kohalike valitsevate klassidega. Sel eesmärgil kutsuti juunis Riiga kokku Liivimaa aadli, vai-mulike ja linnade esindajate konvent, mis oli veidi laiem rüütelkonna maapäevast, lähenedes mõnevõrra Rootsi Riigipäevale. Konvendilt nõuti erakorralise sõjamaksu (kontributsiooni) kinnitamist ja J. R. Patkuli tegevuse hukkamõistmist. Kummagi nõudmise läbisurumine ei läi-nud libedasti. Kontributsioon saadi siiski kuidagi kinni-tatud, kuid Patkuli hukkamõistmisega ei tahtnud eriti

aadli esindajad kuidagi nõusse jääda. Alles võimude visa ja otsese surve mõjul andis konvent viimaks järele. J. R. Patkul sai muidugi Riia konvendi telgitagustest varsti teada ja tegi avalikkusele teatavaks, et Patkuli — August II lepingust lahtiütlemise dokument on Liivimaa aadli poolt heaks kiidetud ainult Rootsi võimude surve tõttu.

Juuli lõpul saabus Saksi vägedele täiendust ja nad läksid uuesti üle pealetungile. O. Vellingki üksused suruti Ruhja juurde, Riia sattus jälle piiramisrõngasse. Häda sundis Rootsi võime tõsisemalt kaaluma talupoegade sõjalise jõuna kasutamise võimalust. Kindral O. Vellingk avaldas patendi, milles ta lubas vabastada teotööst ja mõisamaksudest talupojad, kes astuvad võitlusse Saksi vägedega. Kuid Saksi väed ei suutnud saavutada suuremat edu ja tõmbusid septembri lõpus tagasi talvekorterrisse Väina jõe taha.

Narva lahing

Varsti pärast Saksi vägede pealetungi algust hakkasid Balti provintside võimumed muret tundma, et ka Venemaa astub sõtta. Esialgu ei olnud siiski märgata midagi kahtlast ja aegapidi rahunesid ka kohalikud võimukandjad. Moskvast saabus pealegi rahustavaid teateid, mida Peeter I sihilikult levitas, et Rootsi võimude tähelepanu uinutada. Venemaa ei saanudki kohe sõtta sekkuda, sest ta seisis sõjajalal Türgiga. Rahuläbirääkimised olid küll käimas, kuid nende tulemusi tuli ära oodata. Sõda Rootsil kuulutati alles 19. (20.) augustil, kohe pärast seda, kui Moskvasse olid saabunud teated rahu sõlmimisest Türgiga.

Tollal levisid kõik teated tunduvalt aeglasemalt kui tänapäeval. Eestis said Rootsi võimud Venemaa sõjakuulutusest teada alles 11. (12.) septembril 1700, kui Vene väed juba lähenesid Narvale. Pärast Narva sissepiiramist näis, et liitlaste võit või vähemalt oluline edu Baltimaadel ei lase end kaua oodata. Tegelikult ei läinud asi nii libedalt. Tollal oli ju kindluste ja kindlustatud linnade osatähtsus sõjas tunduvalt suurem kui tänapäeval. Ja kuni tähtsamad kindlustatud linnad (Tallinn, Riia, Narva ja Tartu) jäid Rootsi vägede kätte, ei saanud liitlasvägede olulisemast edust Baltimail juttugi olla.

Narva piiramine arenes Vene vägedel loiuult, sest teed olid halvad, piiramissuurtükkide ja laskemoona kohalevedu venis ning piiramistööd edenesid aeglaselt. Väiksemaid Vene väesalgad tungisid ka Alutagusele (Ida-Virumaale), kus peatselt seejärel puhkesid talurahvarahutused.

Septembri 20. kuupäevast pärineb Tartu voorimehe Jochimi jutustus talupoegade ülestõusudest Virumaa idaosas. (Jochim oli saadetud andmeid hankima olukorra kohta Narva kandis.) Jochimi jutustuse põhjal kirjeldatakse olukorda kindral Vellingkile kuuluvas Jõhvi mõisas: «Seal oli ta leidnud mõisa olevat sootuks täis talupoegi,

Peeter I.

kes ühes toas on õginud ja purjutanud. Härrastetuppa aga olevat nad pannud seisma oma hobused. Ja talupojad olid olnud kui pöörased; kõik aknad tubades olevat nad puruks peksnud, ja mõis on täitsa paljaks riisunud... Maal Narva suunas nägevat kõik väga haletsemisväärne välja ning ei

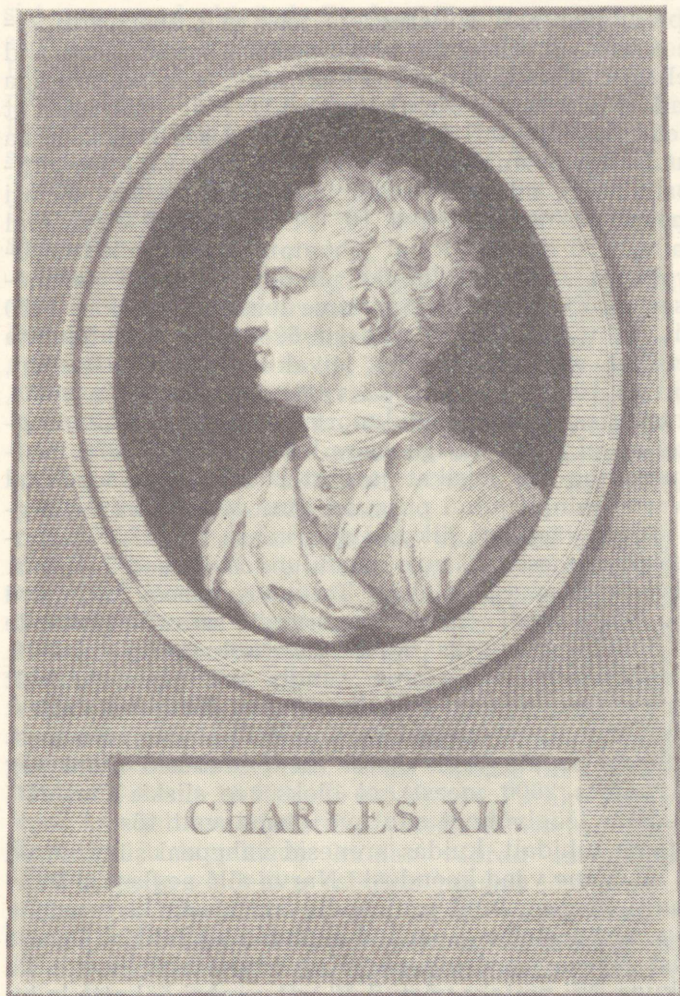
leitavat enam peaaegu ühtegi sakslast, kuna kõik on ära põgenenud. Ja talupojad märatsevat palju õelamalt kui vaenlane. Kui ta Jõhvis olnud, olevat ta kuulnud, et talupojad kupjal silma noaga peast välja torganud ja mõlemad mõisa vahimehed armetult vaeseomaks peksnud, sest et nad esmalt polevat tahtnud lubada nendel vägivalda tarvitada.»

Jõukamad taluperemehed põgenesid sõjategevuse piirkonnast, vaesemad talupojad tungisid aga mõisatesse ja võtsid üle mõisnike vara ning õiendasid arveid vihatumate mõisasundijatega.

Sämi (Kunda) jõe le püüti koondada Rootsi väesalku kaitsele. Esimestena ruttasid sinna Rakvere kodanikud, kes olid moodustanud vabatahtlikest väesalga. Hiljem liitus nendega ka Rootsi regulaarvägede allüksusi. Kohalikud tegelased plaanitsesid algul ka talupoegadest sõjaskade moodustamist, kuid kaugemale plaanidest ei jõutud, sest neid pidurdas kartus, et talupojad hakkavad relvi hoopis oma kallite mõisahärrade vastu pruukima.

Ja siis saabus järsku Pärnu reidile Karl XII koos oma vägedega. Rootsil oli juba õnnestunud sundida alistuma Taani, kes oma peajõud oli saatnud Rootsi liitlase Schleswig-Holsteini vastu. Kui Rootsi vägi Inglise-Hollandi laevastiku toetusel purjetas Kopenhaageni alla, siis ei jäänud Taani kuningal muud üle, kui sõlmida Rootsiiga rahu. Taani sõjakäigust vabanenud Rootsi peaväed toimetati seejärel üle mere — esialgsete kavatsuste kohaselt August II Saksi üksuste vastu. 5. (6.) oktoobril 1700 rändus Karl XII Pärnus.

Karl XII tegi kiire ratsaretke O. Vellingki juurde Ruhja ja veendus, et Saksi vägede poolt nähtavasti esialgu suuremat karta ei ole, sest need olid rahulikult talvekorterisse läinud ja piirdusid ainult luureretkedega. Pärast olukorraga tutvumist nõustus kuningas kindral O. Vellingki staabis koostatud plaaniga saata Rootsi väed kiires korras Narva alla. See oli julge otsus. Rootsi väejuhatuse käsutuses seisis vähe mehi, pealegi tuli neistki osa jätta igaks juhuks Saksi vägede tegevust jälgima. Täpsed andmed Vene vägede suuruse kohta puudusid, kuulujuttude järgi pidi neid Narva all olema 80 000 meest. 15. (16.) oktoobril algas Rootsi vägede liikumine Pärnust Tallinna poole, kus kavatseti teha pikem peatus enne Narva alla minekut.

Karl XII.

Algusest peale tekkis suuri raskusi vägede moonastamisega. Kogu suve oli ju Rootsi vägedele loodud moonavarusid Viljandis, Tartus ja Põltsamaal, sest sõda Saksi vägedega käis Balti provintside lõunaosas. Moonamagasiinide kiire üleviimine hoopis põhja poole valmistas võimu-

dele palju peavalu. Tolleaegsete tee- ja transporditingimuste juures oli niisugune ülesanne tõesti ränk. Teed olid sügisel eriti halvad, porised ja auklikud, veokeiks tuli aga kasutada logisevaid talupojavankreid. Pole siis ime, et vägedele ei suudetud muretseda küllaldaselt hulgal leiba ja õlut (tollal peamine jook, mida eriti sõjaväelased oht-ralt pruukisid), muust rääkimatagi. Kõige hullem oli asi uues peamagasinis Rakveres. 10. (11.) oktoobril leidis seal jahu ainult 50 tündrit, kuigi jahvatamata vilja oli tunduvalt rohkem. Oktoobri lõpuks oli olukord veidi paranenud, sest Rakvere moonamagasinis leidis siis rukist 1660 tündrit, jahu 663 tündrit, kaeru 698 tündrit, suitsuliha 601 leisikat, võid 140 leisikat, leivakuivikuid 980 leisikat, herneid 11 tündrit ja õlut 22 vaati.¹ Kui arvesse võtta, et Rootsi väes kehtivate toidunormide järgi oleks kuninglikul sõjaväel kulunud iga päev leivakuivikuid 675 leisikat, suitsuliha 225 leisikat ja õlut 200 vaati, siis polnud need varud mingil juhul piisavad. Juurdevedu arenes aeglaselt, Rootsi väed aga liikusid aina edasi. 25. (26.) oktoobril jõudsid esimesed Pärnus maandunud väeosad Tallinna. Rootsist ja Soomest saabus Tallinna väeosi ka merd mööda. Edasi kuni Rakvereni liiguti samuti väeosade kaupa. Rakverest väljus Rootsi vägi kolonnides juba 12. (13.) novembril. Kiirustama sundis neid peaasjalikult Rakvere moonamagasinis varude vähesus. Kuigi ootamisest oleks olnud teataval määral kasu, sest Rootsist ja Soomest oli Tallinna oodata veel väeosi (neid saabuski mõni aeg hiljem umbes 2000 meest), ei oleks see siiski Karl XII sõjajõudude löögivõimet suutnud otsustavalt tõsta.

Vaatame lühidalt, kuidas arenesid vahepeal sündmused Narva all. Vene väed koondusid Narva alla aeglaselt. Puudust tunti kõigest, kuid eriti andis end tunda laskemoona vähesus, sest seetõttu ei saadud alustada korralikku lävede laskmist Narva bastionidesse. Korduvalt tehti katset ka rünnakuga. Nii näiteks võeti 7. (8.) novembri ööl ette kolm tormijooksu. Kuna rünnakud ei olnud põhjalikult ette valmistatud, tõrjusid kaitsjad need võrdlemisi kerge vaevaga. Andis tunda Vene vägede vähene sõjaline väljaõpe, enamik mehi oli ju alles hiljuti värvatud ja ka streletsipolkude võitlusvõime ei küündinud tollaegse Euroopa

¹ 1 tünder = 132,8 liitrit; 1 leisikas = 8 kilo ja 1 vaat = 90 toopi ehk 117 liitrit. (H. P.)

tugevamate armeede tasemeni. Oktoobri teisel poolel sai Vene väejuhatus teateid, et Liivimaale on saabunud Rootsi suuremad abiväed. Et hankida täpsemaid andmeid, saadeti Boriss Petrovitš Šeremetev 5000 ratsaväelasega Rakvere poole välja. Puritse jõe lähedal purustas Šeremetev Rootsi väesalga ning võttis vangi major Dietrich Friedrich Patkuli ja rittmeister Aderkasi. Vangide käest saadi teada, et Narvale läheneb Rootsi kuningas Karl XII 30 000—32 000 mehega. (Tegelikult oli Karl XII käsutuses Narva lahingus ainult 10 537 meest.) Sõjavangid liialdasid seega üsna tublisti.

Liialdamine on sõjavangidele üldse võrdlemisi tüüpiline, nende ülekuulamise protokollidest võib oma vägede kohta leida hulgaliselt mitmekordselt suurendatud, väga harva aga vähendatud andmeid. Millest on see tingitud? Võib muidugi oletada, et sõjavangid ei teadnud isegi täpselt, kui suured nende väed on, ja esitasid huupi kuskilt kuulnud arve. Tõenäolisem on siiski see, et sõjavangid suurendasid neid arve tahtlikult, püüdes niiviisi vastaspoolt hirmutada ja demoraliseerida.

Kahjuks on vangidelt saadud ebatäpsed andmed sageli etendanud tähtsat osa hilisemas ajalookirjanduses, sest pahatihti võeti vastaspoole jõudude suuruse kindlaksmääramisel aluseks sõjavangide teated. Niisuguse meetodi puhul saadi paratamatult täiesti väär pilt jõudude vahekorra kohta. Kui mõne rootsi ajaloolase töös väidetakse, et Vene väed saavutasid võidu sellepärast, et neil oli 100 000 ja Rootsi vägedel ainult 1500 meest, siis tuleb andmete õigsuses kõvasti kahelda. Vene vägedes oli sel juhul tõenäoliselt ainult 10 000—15 000 meest. Paraku segab mõnikord tõe jaluleseadmist ka valesti mõistetud patriotism. Tore on ju kirjeldada, kuidas vaprad esivanemad üks kümne vastu võideldes vaenlast rängalt löid ning riismed põgenema kihutasid. Ja kui tuligi vastu võtta kaotus, siis oli kohe käepärast lihtne seletus: vaenlasi oli ju mitukümmend korda rohkem, nad matsid meie vaprad väiksed salgad oma massi alla. Eriti silmatorkavalt kannatavad niisuguse puuduse all rootsi ajaloolaste tööd. Sel on ka omad kindlad põhjused, sest alates 1701. aasta talvest hakkasid Rootsi väed Baltimail lahingutes üha sagedamini lüüa saama. Juba Rootsi väejuhid ja diplomaadid pidasid kõige paremaks lüüasaamiste seletamiseks kasutada vangidelt saadud andmeid, milles Vene väe suurusega oli

liialdatud. Niisugused andmed lasti kirjades ja sõjateadetes (relatsioonides) käiku, hiljem võtsid aga ajaloolased kätte ja kirjutasid need lihtsalt maha.

Ka Vene ametlikes teadaannetes ja väejuhtide ning riigimeeste kirjavahetuses kasutatakse üldreeglina liialdatud teateid Rootsi vägede suuruse kohta. Rootsipoolsete allikatega võrreldes on liialduse aste neis siiski tunduvalt väiksem ega ületa harilikult kahekordselt vaenlase vägede tõelist suurust.

Et takistada Rootsi vägede liikumist Narva poole, asus B. Šeremetev oma ratsaväelastega kaitslele Pühajõe ülekäikudel. 16. (17.) novembril ründasid Šeremetevit Karl XII väed ja Vene üksused taandusid.

Pole tänaseni täiesti kindel, kas sundis Šeremetevit taganema Rootsi kahurite tuli või kartis ta mingit haardemanöövrit ja taganemistee läbilõikamist. Seoses Šeremetevi kiire tagasitõmbumisega on tekkinud ka jutustus eesti talupojast Stephan Raabest, kes olevat Rootsi väed juhtinud Šeremetevile selja taha. Kodanliku eesti ajalooõpikuis muutus Stephan Raabe koguni Ronga Tehvaniks.

Stephan Raabest kõneleb Rootsi ajaloolane Fryxell. Ka ühes Rootsi propagandalehes (lendlehes), mis ilmselt oli määratud Saksa neutraalsete riikide elanikele, räägitakse eesti talupojast, kes olevat rootslased juhtinud Vene vägede selja taha. Tõsisemad dokumendid, sealhulgas Rootsi ohvitseride ja sõdurite päevikud ei ole seda versiooni siiski kinnitanud. Stephan Raabe lugu on tänini jäänud lahtiseks. Me ei või kindlalt öelda, kas on tegemist Rootsi propagandameistrite väljamõeldisega või peitub selle taga tõesti midagi tegelikust elust pärinevat.

Seoses Stephan Raabe looga peatume veel veidi Põhja-sõja-aegsel propagandal. Sõdivad pooled püüdsid nii oma rahvast kui ka teisi maid pidevalt informeerida sõjategevuse käigust, kirjeldades sündmusi endale võimalikult soodsas valguses. Sel eesmärgil levitati sõjateateid (relatioone) ning lendlehti ja varustati uuemate sõnumitega ajalehti. Kirikuõpetajad lugesid sõjateateid ette kantslist pärast jumalateenistuse lõppu. Võitude puhul korraldati pidustusi ja ilutulestikke ning tänujumalateenistusi. Tõljal oli niisugune propaganda küllaltki mõjuv. Uuri ja seisukohalt ei vääri aga sellised propagandalendlehtedes ja sõjateadetes avaldatud sõnumid erilist usaldust, sest nende koostamisel on sündmusi kõige enam moonutatud.

Kui B. Šeremetevi ratsavägi taganes kiiruga Pühajõelt, oli Karl XII tee Narva alla vaba. Mõlemale poolele sai selgeks, et ees seisab lahing. Arvatavasti poleks Vene vägi suutnud lahingut vältida ka Narva alt taganemise abil, sest siis oleks Rootsi vägedel avanenud võimalus neid tee peal rünnata.

Karl XII armee lähenemine tekitas Vene väejuhatuses segadust, kuigi Vene vägedesse kuulus Narva all umbes 24 000 jalaväelast ja 6000 ratsaväelast. Ratsavägi koosnes aga peamiselt nn. irregulaarsetest üksustest ja tema võitlusvõime oli suhteliselt madal. Piirajate olukord näis tõepoolest väga hädaohtlikuna, sest kui Rootsi armees oleks tegelikult ikka olnud 32 000 meest, oleksid nad arvuliselt ületanud Vene vägesid, kes pidid jätma osa mehi Narvat ja Ivangorodi (Jaanlinna) blokeerima. Repnini korpus ja kasakad (kokku umbes 20 000 meest) olid küll teel Narva alla, kuid rasked teolud aeglustasid tunduvalt nende edasiliikumist.

18. (19.) novembri varahommikul lahkus Peeter I koos senise ülemjuhataja F. Goloviniga Vene laagrist. Vägede juhtimine anti üle hertsog de Croyle. Pole tänini täiesti selge, miks ruttas Peeter I Narva alt lahkumisega sel otsustaval hetkel. Oli see hirm Rootsi vägede ees, nagu väidab oma romaanis A. Tolstoi, soov kiirendada abivägede liikumist või midagi muud? Igatahes on selge, et uuel ülemjuhatajal ei jäänud aega korralikult vägedega tutvumiseks ja tihedama kontakti loomiseks. Üksteise mõistmist raskendas veel seegi asjaolu, et sõdurid olid venelased, ülemjuhataja ja suur osa väeosade ülemaid aga välismaalased. Lihtsõdurite ja ohvitseride halb koostöö vähendas Narva all tunduvalt Vene vägede võitlusvõimet.

19. (20.) novembril jõudis Vene vägede välise kaitseliini ette Karl XII oma vägedega ja pärast lõunat peeti Narva all Põhjasõja esimene suurem välilahing.

Rootsi vägedes oli 10 500 meest, Vene omades 30 000 meest. Kuid Vene ratsavägi põgenes juba lahingu algul ja tegelikult kujunes jõudude vahekorras 10 500 meest 24 000 vastu. Vene vägede võitlusvõime oli vastase omast suhteliselt madalam, sest ta koosnes põhiliselt vastvärvatud meestest, kes polnud sõjakunstis veel vilunud. Kaitsevõimalusi vähendas ka pikaks veninud väline kindlustusliin. Vene kaitseliini keskel asus suurem välikindlustis, nn. Trubetskoi laager. Rootsi sõjaplaanis võeti see arvesse

ja seati eesmärgiks kahe löögiga eraldada kindlustatud laager ning suruda Vene väed mõlemal tiival vastu Narva jõge. Rünnakusuundadesse koondas Rootsi väejuhatust arvuliselt ülekaalukad jõud ja murdis Vene kaitseliini läbi. Tormijooksu soodustas ka järsk ilmapuutus. Kell kaks päeval, kui Rootsi väed läksid rünnakule, algas kõva läänetuulega tugev lumesadu, mis kihutas Vene sõduritele lund näkku, ründajatele oli aga selja tagant. Kui Rootsi väed olid Vene kaitseliinist läbi murdnud, siis lakkas sadu ja ilm muutus jälle selgeks.

Rootsi eliitüksuste hoogne rünnak viis halvasti õpetatud Vene väed segadusse, Šeremetevi ratsavägi põgenes paaniliselt Joala juures läbi Narva jõe. Paljud ratsamehed hukkusid seejuures jõe voogudes. Paremal tiival (see ulatus Vepsküla lähedal Narva jõeni) püüdsid Vene sõdurid kiiresti taanduda jõe idakaldale üle silla, kuid sild varises liiga suure raskuse all kokku ja paljud põgenejad leidsid endale haua külmas vees. Pärast läbimurret koondasid Rootsi väed oma peamise rünnakujõu Vene armee seisukohtade parema tiiva vastu. Vene väed suruti seal kokku üsna kitsale maaribale Narva jõe äärde. Olukorda raskendas ka see, et mõned välismaalasest väejuhid eesotsas ülemjuhataja de Croyga jätsid väed saatuse hooleks ja andsid end vangi. Paremal tiival jäid Vene väed seetõttu ilma ülemjuhatuseta. Croy teguviis sarnaneb reetmisega, kuigi tal oli niiviisi talitamiseks teataval määral alust, sest sõdurid hakkasid kohati välismaalasi-ohvitseri süüdistama äraandmises ja ei allunud enam nende korraldustele. Mõned ohvitserid koguni tapeti. Kartes oma elu pärast eelistasid hertsog de Croy ja teised temataolised vangipõlve riskantsetele katsetele sõdureid rahustada. Kuid kõrgemate ülemusteta jäänud väeosad ei lõpetanud vastupanu. Suurte sõjakogemustega ja hea väljaõppe saanud Semjonovski ja Preobraženski polgud päätsid sel raskel silmapilgul parema tiiva kokkuvarisemisest, peatasid mõneks ajaks Rootsi vägede edasitungi ja alustasid vankerkantsi püstitamist. Vankerkantsi kaitsjad tõrjusid edukalt mitu Rootsi vägede rünnakut. Vasakul tiival ei saavutanud ründajad samuti midagi erilist. Kuna Rootsi väed oma peamised pingutused suunasid Vene vägede parema tiiva vastu, siis polnud neil jõudegi, et arendada energilisemalt pealetungi vasakul tiival. Hakkas juba pimenema, kui Rootsi väejuhatust otsustas tarvitusele

võtta abinõud, et vältida Vene vägede ühinemist. Karl XII käsul vallutati selleks Trubetskoi laager, mis asus kõrgendikul ja kontrollis Vene välikindlustiste liini tsentrumit. See tähtis positsioon võeti ära suhteliselt kerge vaevaga. Trubetskoi laagri vallutamine andis Rootsi vägedele kindla ülekaalu lahinguväljal ja võttis Vene vägedelt lootuse olukorda vasturünnakutega muuta enda kasuks. Vahepeal lõppes ka lühike talvepäev ja saabus öö.

Öö jooksul peeti läbirääkimisi Vene vägede kapituleerumise üle. Kõigepealt tuleb siiski rõhutada, et tollal tavaliselt ei nõutud tingimusteta kapituleerumist. Harilikult lubati nõrgema poole vägedel vabalt lahkuda. Läbirääkimistel kaubeldi ainult selle üle, kas nad tohivad kaasa võtta relvi, lipud, toidumoota ja muud varustust ning kui palju. Narva all alustasid läbirääkimisi alistumise üle esimestena Vene vägede parema tiiva üksused. Põhimõttelisele kokkuleppele jõuti võrdlemisi kiiresti. Veidi hiljem kapituleerus ka Vene vägede vasak tiib. Kella üheteistkümnest kella neljani parandati üle Narva jõe viivat silda ja hommikul algas alistunud väeosade lahkumine. Kasutades ettekäändena seda, et Vene väeülemad ei andnud üle sõjakassat, jättis Karl XII hulga Vene väepealikuid siiski sõjavangi. Kohati tungisid Rootsi sõjaväelased lahkujatele ka omal käel kallale, röövivad neilt isiklikke asju ja võtsid ära relvi.

Narva alt lahkuvaid Vene vägesid ootas ees raske teekond. Nii terved kui ka haavatud pidid külmas ja poolnäljas marssima Novgorodini. Teel hukkus mehi hulgaliselt.

Vene vägede lüüasaamise peapõhjus peitub kahtlemata selles, et nende võitlusvõime oli tollal tunduvalt madalam Rootsi vägede omast. Lisapõhjustest võiks nimetada Rootsi vägede tormijooksu soosinud lumetuisku. Tunda andis ka välismaalastest väejuhtide nõrk side sõduritega. Vene vägede kaitsepositsioonide liigne väljavenitatus soodustas samuti lõppkokkuvõttes ründajat.

Vene ajalookirjanduses on eelöeldule lisaks väga tähtsaks peetud Johan Gummerti reetmist. Preobraženski polgu kapten Johan Gummert oli Peeter I sõber ja üks tema lemmikuist. 11. (12.) novembril lahkus Gummert salaja Vene laagrist ja läks Narva. Ülekuulamisel seletas ta Narva komandandile Hornile, et ta jooksis üle igatsusest kodumaa järele, ja esitas plaani, kuidas tsaari võiks

kerge vaevaga kinni püüda. Selleks ettevõtteks oli tema jutu järgi vaja 600—800-mehelist salka. Hornil tekkis siiski nii Gummerti kui ka tema plaani vastu kahtlusi. Nimelt arvas Narva komandant, et Gummert on provokaator, kes tahab Narva garnisoni jõudu kavaluse abil nõrgendada. Meest ei võetud kuulda, vaid heideti lihtsalt vangi. Hiljem anti Gummert sõjakohtu kätte ja hukati 1703. aastal. J. Gummerti ülejooksmine ei võinud kuidagi Narva lahingu käiku mõjutada, sest esiteks Gummertit ei usaldatud ja teiseks ei saanud Horn kuningale enne Narva lahingut saata teateid: Vene blokaad oli tollal selleks liiga tõhus.

Omaval ajal hinnati seda sündmust otse vastupidi. Kui Peeter I lõpuks kuulis, et Gummert on üle jooksnud (tükk aega polnud see teada), väitis ta kohe, et Gummert on äraandja, kes viis Narva Vene sõjaplaanid, andis teada vägede asetuse ning välise kindlustusliini ehituse. Pärast Narva lahingu kaotamist hakati Vene ametlikes dokumentides ühe põhjusena nimetama J. Gummerti reetmist. See versioon kandus hiljem edasi Vene ajalookirjanduse lehekülgedele. Teisele maailmasõjale järgnenud aastail pääses ta käibele ka rootsi ajalooteaduses. Nimelt ülistas rootsi ajaloolane E. Tengberg, kes oli tutvunud vene allikatega, Gummertit peaaegu rahvuskangelasena. Just J. Gummerti teated, et Narvale lähenevad suured Vene abiväed, olevat Karl XII sundinud kiirustama Rakverest lahkumisega! E. Tengbergi versioon on siiski nüüd täiesti kõrvale heidetud, sest Rakverest sundis Rootsi vägesid lahkuma moonu vähesus, mitte mingisugused Gummerti teated.

On avaldatud ka arvamist, et Vene väed oleksid pidanud lahkuma oma välikindlustistest ja võtma lahingu vastu lagedal maal, kus oli rohkem võimalusi oma arvu- lise ülekaalu eeliste kasutamiseks. Kuid sedagi arvamist ei saa lugeda põhjendatuks. Vene vägede madala võitlus- võime tõttu peaks pigem kartma, et lagedal maal oleksid nad saanud veelgi raskema kaotuse osaliseks. Tõenäoliselt oleks olnud kõige mõistlikum taanduda Narva jõe ida- kaldale ja püüda seal takistada Rootsi vägede edasitungi.

Kui suur oli aga Rootsi vägede võit tegelikult? Amet- likes relatsioonides, mis teenisid eeskätt propaganda üles- andeid, teatas Rootsi kuningas, et 8000-meheline Rootsi vägi löi pihuks ja põrmuks 80 000 mehest koosneva mosko-

viitide armee. (Tegelikult oli ju Rootsi kuninga lippude all 10 500 meest, Vene vägedes umbes 23 000—24 000 meest, kui jätta arvestamata Šeremetevi ratsavägi, kes tegelikult põgenes juba lahingu algul.) Rootsi kindralstaabi dokumentidel põhineva uurimuse alusel kaotasid Rootsi väed Narva lahingus surnute ja haavatutena 1900 meest. Vene vägede kaotused olid Narva piiramise, lahingu ja raske kodutee jooksul kokku umbes 7000 meest. Arvatakse, et Narva lahingus langes neist kuni 4000 meest. Väga rängalt mõjus aga just kogu välisuurtükiväe kaotamine. Ka suurem osa püsse jäi Narva juurde. Narva lahingule järgnevatel kuudel vaevas Vene vägesid krooniline relvade puudus.

Pole kahtlust, et Narva lahing oli Rootsi sõjaväele suur võit, kuid selle tähtsust pole mõtet üles puhuda, sest enamik mehi oli Vene vägedes alles väheste sõjakogemustega ja pealegi ei suudetud lõplikult maha suruda kaitsjate vastupanu.

Narva lahingu võitmisest hoolimata jäi Karl XII armee olukord küllaltki ebakindlaks: mehi oli vähe, talv seisis ukse ees, moonast tunti puudust. Algul arendasid Rootsi väed veel oma edu. Vene väikesed garnisonid sunniti lahkuma Jami ja Koporje kantsidest, Narva jõel võeti ära hulk lotje toidu- ja sõjamoona, riisuti paljaks mitu vene kaupmeest. Moonast oli peagi siiski jälle nappus käes. Rootsi salgad hakkasid tegema retki piiriäärsetesse Vene küladesse. Vene talupoegade hulgas levitati lendlehti, milles kutsuti elanikke andma end Rootsi kuninga kaitse alla ja tooma kuninga leeri toidumoonana. Nimetamisväärset kasu niisugusest propagandast ei olnud, sest elanikud ei täitnud Rootsi kuninga soovi ning ega salgadki suurt midagi ei leidnud, sest külasid oli seal suhteliselt vähe ja needki polnud eriti rikkad.

Kuningas kavatses pärast võidukat lahingut tungida sügavamale Venemaale, kuid kindralid vaidlesid vastu. Nad osutasid sõjaväe väiksearvulisele, halvale moonastusele ja talvesõjas peituvatele ohtudele. Kindralite tahe jäigi peale. Otsustati asuda talvekorterisse, milleks valiti Laiuse. Detsembri teisel poolel marssisidki Karl XII üksused Narva alt Laiusele.

Raudpea läheb ära

Laiuse poollagunenud ordulossi seadis Karl XII 1700. aasta lõpul sisse oma peakorteri. Ümberringi (osalt koguni Lõuna-Järvamaale) majutati väeosad. Iseseisvaid väekoondisi paigutati lõuna poole, et jälgida Saksi vägede tegevust ja teostada väiksemaid retki Vene vägede vastu.

Laiuse sobis üldiselt peakorteri asukohaks küllaltki hästi, kuigi valiku juures oli esmajoones silmas peetud varustamistingimusi (Kesk-Eesti ressursse oli senini vähem kasutatud Rootsi vägede moonastamiseks). Soodne oli ka Laiuse asukoht, sest sealt võis vajadust mööda sõjavägesid kiiresti saata kas Narva, Pihkva või Riia alla.

Laiusel hakkasid aegapidi ilmet võtma ka Rootsi vägede edasised sõjaplaanid. Talvel tehti algul katsed vallutada Vene piirikindlustised Oudova ja Petseri. Retk Oudova vastu võeti ette detsembri lõpul, kuid see ebaõnnestus täielikult. Petseri alla saadeti Rootsi väed veebruaris 1701, eesmärk jäi aga sealgi saavutamata. Petseri alevile pandi küll tuli otsa, kuid kindlustatud klooster lõi rünnaku tagasi. Ebaõnnestumisest vihased Rootsi väed valasid oma raevu välja ümbruskonna küladele, mis põletati armutult. Sõjasaagina viidi lahkudes kaasa kariloomi ja teravilja. Niisiis omandas seegi ettevõtte tavalise retke iseloomu.

Siinkohal võiks veidi juttu teha tolleaegsetest sõjaretkedest. Sõjaväed olid XVIII sajandi algul suhteliselt väikesed ja mingisugusest positsioonisõjast ei saanud juttugi olla. Toetuti peaaesjalikult kindlustatud linnadele ja tugi-punktidele, mille vahel manööverdasiid väliväed. Tänapäeva mõiste järgi olid need väliväed üsna mannetud, sest tihtipeale ei olnud neis rohkem kui 2000—3000 meest. Kaasaegsed nimetasid neid üksusi sellest hoolimata kõlavalt korpuseks või koguni armeeks ja meil pole mingit mõtet seda traditsiooni muuta.

Kindlustatud punktid, linnad ja välivägi ei suutnud muidugi katta kogu piiri. Vastasele jäi alati võimalus tungida väiksemate või suuremate väekoondistega teise poole maadele. Mõne suurema lahingu võitmist või vastase taganema sundimist kasutati samuti retkede sooritamiseks. Niisugustel retkedel püüti eelkõige saada sõjavange («keeli»), et hankida teateid vaenlase kavatsuste ja sõjajõudude kohta. Kuid küllaltki tähtsaks peeti seejuures ka vaenlase maa rüüstamist, tema sõjamajandusliku potentsiaali õnnestamist. Püüti võimalikult rohkem hävitada igasuguseid hooneid, et raskendada vastasel vägede majutamist ja moonamagasinide asutamist.

Niisuguste retkede all sai kõige rohkem kannatada muidugi rahulik elanikkond, eelkõige talupojad ja väikelinnade elanikud, kuid kaotusteta ei pääsenud ka mõisnikud. Hävisid hooned, loomad, viljatagavarad ja tihti isegi põllul kasvav vili. Sageli võeti rahulikke elanikke sõjaskade poolt vangid ja aeti salgaga kaasa. Muidugi kasutasid niisugused vangid esimest võimalust põgenemiseks. Nagu allikmaterjalidest selgub, õnnestuski see neil võrdlemisi tihti. Mõnikord lasti vangid ka niisama lahti, sest suure hulga inimeste majutamine ja toitlustamine käis vangistajatele üle jõu.

Kui püüaksime leida niisugustele retkedele midagi analoogilist lähemast minevikust, siis võiks neid ehk võrrelda Teise maailmasõja õhurünnakutega. Muidugi on ka suuri erinevusi, sest õhurünnakud olid suunatud eeskätt linnade ja tööstuskeskuste, retked aga peamiselt maaelanikkonna vastu.

Retkede osatähtsust ei tohi siiski ülehinnata, ei maksa liialdada kahju ja kannatustega, mida need rahulikele elanikele tekitasid. Kuigi sõjaretked mõjusid maale kahtlemata laastavalt, tuleb siiski kõvasti kahelda allikate teadete, eriti retke sooritajate aruannete tõepärasuses. Harilikult armastasid väesalkade ülemad oma tegusid üles puhuda, et sillutada teed edaspidiseks karjääriks. Kui Rootsi väesalga ülem uhkeldab, et ta Venemaal 1000 küla maha põletas, laskis ta tõenäoliselt põlema pista sadakond talumaja. Teisiti pole lugu ka Vene väepealikute sõnaohtrate raportitega. Mõnda teadet lubavad tänini säilinud allikad isegi kontrollida. Nii näiteks on kontrollitav kasakaatamani Dmitri Zelenski salga retk, mis sooritati Alüksne ümbruskonda 25. (26.) detsembril 1701. Zelenski

ise raporteeris ülemustele, et ta on nimetatud retke käigus «... hulga mõisaid ja talusid hävitanud ja 300 tšuhnaad vangi võtnud». (Tšuhnaadeks olid antud juhul tegelikult peamiselt läti talupojad.) Seevastu väidab Alüksne praost E. Glück, kes Liivimaa kindralkubernerile kirjeldab sama sündmust, et kasakad põletasid maha 8 talu ja viisid vangi 106 talupoega. 8 talu asemel räägiti aga rapordis hulgast mõisatest ja taludest ning 106 talupoega on «ümar-datult» tervelt 300. Juurdekirjutamise kunst ei kuulu nähtavasti XX sajandi leiutiste hulka...

Kodanlikud eesti ajaloolased eesotsas H. Sepaga kasutasid selliseid algmaterjale igasuguste korrektiivideta, et alla kriipsutada Vene vägede hirmutegusid. Anti mõista, et kui juba Vene väepealikud ise kirjeldasid oma tegevust nii masendavates värvides, oli see tegelikult veel hoopis hullem. Aruannetes leiduvatest vasturääkivustest ja ilmsetest liialdustest mööduti vaikides. Alles nõukogude uurijad on seadnud endale ülesandeks kindlaks määrata sõjavägede rüüstetegevuse tegelik ulatus, kuid see on allikate puuduliku säilimise tõttu pahatihti raske või koguni võimatu.

Niisiis jäid Rootsi talvised sõjaplaanid realiseerimata, kuid neid peetigi ainult lisaoperatsioonideks, mille ebaõnnestumisest edasiste suurte plaanide saatus ei sõltu. Kogu talve koostati Laiusel plaane 1701. aasta suvekampaaniaks. Kõigepealt kavatseti purustada Saksi väed Väina jõe ääres, seejärel taheti alustada sõjakäiku Pihkva vastu, mis heal juhul loodeti veel samal aastal hõivata. Karl XII ja tema nõuandjad lootsid, et Saksi vägede purustamisega Väina jõel kaasneb Poolas peatselt sisekriis, mis viib August II kõrvaldamiseni Poola troonilt. Nad arvasid, et uue kuningaga õnnestub liitu astuda ja ässitada Poolat Venemaale kallale tungima, sest hulk Poola magnaate unistas endiselt Kiievi ja selle ümbruskonnas asuvate Ukraina maade tagasivallutamisest.

Laiusel veedetud talv oli Rootsi vägedele küllaltki raske. Andis tunda toidumoonana vähesus: ei jätkunud liha ega kala, võist ja rasvast rääkimata, isegi leivakuivikuist tunti vahetevahel puudust. Et Eesti alad olid tollal spetsialiseerunud teravilja tootmisele (rehes hästi kuivatatud teravili, eriti rukis, seisis Lääne-Euroopa turul kõrges hinnas) ja karjakasvatus oli suhteliselt maha jäänud, siis ei mõju liha ja või hankimisel esinevad raskused üllatavalt. Roh-

kem üllatab aga see, et Rootsi vägi pidi ka leivapuuduse all kannatama. Mõni aeg enne sõja puhkemist oli maad tabanud küll raske näljahäda, kuid 1699. ja 1700. aasta olid olnud viljasaagi poolest suhteliselt head aastad.

Et varustada sõjaväge toidumoonaga, kehtestas Karl XII ranged kitsendused viljaga kauplemisele. Keelati vilja vedamine välismaale ja seda ei lubatud toimetada isegi maalt linna. Kõik teravilja ülejäägid kästi anda sõjamagasinidesse. Kuid ka need karmid määrused (kui Karl XII viibis Eestis, peeti neist võrdlemisi täpselt kinni) ei suutnud kindlustada sõjaväe rahuldavat varustamist leivaga. Näib, et peamiseks komistuskiviks kujunes teravilja töötlemine. Välivägedel endal ei olnud ju veskeid ning pagari-töökodasid, need tööd lasusid raske naturaalkoormisena peamiselt talupoegade õlul. Asi oli korraldatud niiviisi, et mõisa kaudu jagati talupoegadele teatav hulk vilja, mille nad pidid jahvatama ning leivaks küpsetama. Küpsetatud leib tuli kas värskelt või leivakuivikutena mõisa tagasi viia. Transpordiraskused, puude muretsemine ja veniv asjaajamine (bürokratia oli küllaltki arenenud) muutsid leiva ning kuivikute tee sõduriteni veelgi pikernaks. Toidupuudusele lisandusid muud ebamugavused, sest majutustingimused olid halvad (tihtipeale tuli sõduritel ulualust otsida talupoegade suitsutaredest) ning talv juhatus olema külm ja karm. Peagi hakkasid võimust võtma haigused. Sõdureid suri hulgaliselt. Et kuidagi meeoleu üleval hoida, korraldati manöövreid, sõjamänge ja mitmesuguseid lõbustusi. Üheks suuremaks neist oli jääkindluse piiramine ja vallutamine Jõgeva mõisa juures.

Kuninga Eestis viibimist püüdsid kohalikud elanikud oma huvides ära kasutada. Talurahva hulgas oli ju tollal väga levinud naiivne monarhism. Loodeti ja oodati, et kuningas päästab talurahva mõisnike ülekohtu käest. Ja kui kuningas viibis pikemat aega nii käe-jala ulatuses, püüti muidugi juhust kasutada. Kuninga nimele hakkas tulvama kaebekirju mõisahärrade omavoli ja ülekohtu kohta. Kaebekirju oli võrdlemisi kerge koostada, sest Karl XII vägedes leidis soomlasi, kes oskasid rootsi keeles kirjutada ja nõustusid tasu eest hea meelega paberile panema talupoegade kaebusi. Et need kirjad on kuningani jõudnud, seda tõestavad tema allkirjaga resolutsioonid. Kuid kõik kuninga resolutsioonid on nagu ühe vitsaga löödud: palvekirjad saadeti sisuliseks lahendamiseks edasi

kohalikele võimudele (suuremalt jaolt kindralkubernerile). Talupoegi niisugune otsus paraku ei rahuldanud, sest kohalikke võimumehi ei saanud nad valusate kogemuste tõttu eriti usaldada.

Tunduvalt ohtlikumaks kujunes siiski aadli olukord teistel põhjustel. Pärast Narva lahingut hakkasid kohalikud ametnikud üksteise võidu tegema kuningale ettekan-deid aadlike reetliku käitumise kohta (kes ei olnud taht-nud moonu anda, kes oli peksnud ja kihutanud välja seda nõudvaid ametnikke; Saaremaal oli aadel lausa avalikult tõrkunud ratsateenistustelt teist meest andmast). Ametni-kud teatasid, et suur osa sõjaväeteenistuseks kõlblikke aadlikke on jäänud koju ega ole korduvatele üleskutse-tele vaatamata astunud Rootsi kuninga lippude alla. Ametnikud ei toiminud nii mitte ainult kohusetruudusest, vaid neil oli oma salajane tagamõte. Nad lootsid nimelt, et kuningas käsib konfiskeerida «reeturite» mõisad ja ametnikel õnnestub siis võimule ning asjaajamisele lähedal seisvate isikutena hõlpsasti uusi kroonumõisaid endale rendile saada. Karl XII avaldas balti-saksa aadli vastu tõepoolest mitmeti oma pahameelt. Eestimaa kind-ralkuberner Axel Julius de la Gardie, kes oli tuntud oma aadlisõbralikkuse poolest, sai samuti kuningalt hea pea-pesu. Karl XII ähvardas koguni, et asendab ta mõne pare-maga, kui ta oma poliitikat ei muuda. Eestimaa aadli maa-päeva keelas kuningas ära. Karl XII käsul koostati nime-kirjad aadlikest, kes polnud astunud Rootsi sõjaväkke. Neid kavatses Karl XII määrata ohvitseridena maamiilit-sasse. Ühtlasi käskis kuningas aadli käest kiiremas kor-ras sisse nõuda võlgu olevad maksud, kuid kaugemale ta siiski ei läinud. Aadlike mõisad jäid konfiskeerimata.

Muidugi ei jäänud aadel käed rüpes ootama asjade are-nemist. Eestimaa rüütelkond alustas kohe energiliselt võitlust ametnike «laimu» vastu. Dokumentide järgi otsus-tades kasutati selleks ka kõrgemate aukandjate äraost-mist. Paistab, et neil õnnestus altkäemaksu abil muuta oma käsilaseks kuninga nõunik krahv C. Piper, sest temalt nõutakse sel talvel korduvalt vastutöötamist aadli-vastastele intriigidelle. Kui palju Eestimaa aadlil C. Pipe-rist seejuures kasu oli, pole muidugi täpselt teada, kuid tema püüdlikkuses ja teenistusvalmiduses kahelda ei saa.

Mõnes mõttes hoolitses Karl XII väga oma isiku popu-laarsuse eest. Äärmiselt lihtsad eluviisid ja julgus, mis

tihti küündis hulljulguseni, muutsid Karl XII tõesti armastatud ja lugupeetud ülemuseks. Neile omadustele lisandus peagi ka võidetud lahingute ahel, mis andis tunnistust tema väejuhvõimetest. Sõdurid lausa jumaldasid noort kuningat. Vaimulike silmas leidis kuningas samuti armu, sest ta hoidus alkohoolsetest jookidest ja muudest lõbudest, mille juures need arvasid kuradi käe mängus olevat. Nimetatud omadusi tõstab Karl XII juures esile ka «Liivimaa ajaloo» autor Viru-Jaagupi pastor Chr. Kelch.

Aeg-ajalt tegi Karl XII ka niisuguseid žeste, mis olid määratud laiemate rahvahulkade poolehoiu võitmiseks. Nii võttis ta osa eesti talupoja pulmast, tegi Tartus vastava palvekirja peale korralduse, et sõjakoormised tuleb jätta edaspidi peamiselt rikkamate kodanike kanda. Tegelikult hoolis kuningas võrdlemisi vähe oma alamate heaolust ja sõdis edasi ka siis, kui võidulootusi polnud enam kuigi palju. Ta nõudis alati rangelt sõjamaksude ja -kohustuste täitmist ning kõigi nendest kõrvalehiilijate karistamist. Vallutatud maade ja nende elanike vastu Karl XII armu ei tundnud: need koormati suurte kontributsioonide ja muude kohustustega. Selline poliitika vähendas küll mõnevõrra Rootsi emamaa sõjakulusid, kuid nõudis igal aastal üha uusi mehi kaugetele sõjaväljadele.

Kuigi 1701. aasta sõjaplaanide kohaselt pidid Rootsi peaväed pöörduma peatselt Vene vägede vastu, tegi Karl XII terve rea korraldusi, et intensiivistada ülemereprovintside ressursside, esmajoones just inimjõu rakendamist Rootsi sõjavankri ette. Ratsateenistust kahekordistati, rentnikud ja pastoriid pidid välja panema nn. seisuste tragunid.

1701. aasta kevade saabumine venis. Talv taandus aegamööda ja nagu vastu tahtmist. Tasapisi hakkasid kohale jõudma abiväed Rootsist ja Soomest. Mai lõpul läksid liikvele ka Laiuse ümbruskonnas talvitanud väed ja kogunesid Tartu alla laagrisse. Sealt alustati marssi Riia alla, kuhu jõuti juulis. Juba talvel oli Liivimaa kindralkuberner E. Dahlberg hakanud koguma sinna veesõidukeid, mille abil kavatseti ületada Väina jõgi.

Talvel oli hakanud selguma, et Saksi väed pole eriti tugevaks ja sihikindlaks vastaseks. Rootsi salkadel oli õnnestunud saavutada mitu kerget võitu Saksi väeosade

Rootsi jalaväelane Põhjasõja aastail.

üle. Kõige silmatorkavamaks tundemärgiks oli siiski see, et Saksi vägedest hakkasid sõdurid massiliselt üle jooksmata Rootsi poolele. Ülejooksmine oli palgavägedes iseenesest väga tavaline nähtus, kuid Saksi vägedes omandas see ebatavaliselt laia ulatuse. Peab ütlema, et Karl XII oskas seda nähtust ka omalt poolt õhutada. Iga ülejooksik sai väikese taskuraha ja vabaduse minna, kuhu tahab, või astuda Rootsi vägedesse. Kaasatoodud relvad ja varustus lubati neil lihtsalt maha müüa.

8. (9.) juulil 1701 ründas Karl XII Spilve legendikul Riia all Saksi vägesid. Rootsi üksused tungisid vastaste ägedast tulest hoolimata üle Väina jõe ja löid Saksi väed taganema. Saksi väed taandusid Kuramaale, jättes vastupanuta maha Koknese ja Kobroni kantsid. Nende võimusesse jäi ainult Daugavgrīva

Väina jõe suudmes. Kuramaalt põgenesid nad edasi Poolasse. Karl XII okupeeris Kuramaa ja otsustas karistada selle hertsogit ning tema alamaid «reetlikkuse» eest. Kuramaa hertsogi varandus (kaasa arvatud rikkalik raamatukogu ja arhiiv) langes Rootsi vägede kätte. Sõjasaagiks saadi ka Saksi vägedele kuuluvad toiduainete, laske- moona- ja muu sõjavarustuse laod. Suur osa sõjasaagist

veeti kas Stokholmi või Riiga, Kuramaa elanikele pandi aga peale raske kontributsioon.

Pärast Kuramaa okupeerimist hakkas asi arenema teisiti, kui esialgses sõjaplaanis oli ette nähtud. Pihkva-sõjakäigu ettevalmistusi jätkati küll terve suve. Liivimaa võimukandjatele läkitati üksteise järel kuninga käske parandada sõjateid ja asutada nende äärde moonaladusid. Tartusse toimetati Rootsist suurtükke. Kuid augustis liikus Karl XII sõjavägi ootamatult hoopis lääne poole. Pihkva-sõjakäigu plaan jäeti esialgu ajutiselt, hiljem aga lõplikult kõrvale. Täniini pole ajaloolased jõudnud üksmeelele, miks tehti Rootsi sõjaplaanides niisuguseid olulisi muudatusi. Viimasel ajal on mitmed uurijad (G. Rystad ja G. Jonasson) jõudnud järeldusele, et selle peamiseks põhjuseks oli Poolas valitsev olukord. Spilve lahingu kaotus ei põhjustanud August II troonilt tõukamist ja kuigi opositsioon August II vastu Poolas oli tugev, polnud see kaugeltki mitte nii võimas, nagu Karl XII oli esialgu arvanud. Pealegi ei õnnestunud Karl XII üksustel Spilve väljadel purustada Saksi vägesid. Seega seisid August II käsutuses veel küllaltki suured sõjajõud. Rootsi kuningas astus järk-järgult üha tihedamasse ühendusse Poola opositsiooniliste ringkondadega, teda hakkas ikka tugevamini veetlema mõte korraldada Poolasse sõjaline interventsioon. Varasemate Poola alistamise katsete läbikukkumine sundis teda siiski piirduma ainult Rootsist sõltuva Poola riigi loomise kavatsusega. Karl XII arvas, et Poola opositsiooni toetusel on tal seda sõjalise jõu abil suhteliselt kerge saavutada. Venemaa vastu kavatses Rootsi kuningas astuda alles siis, kui Poola seisab rootslaste seljataga kuuleka liitlasena. Ilmselt mõjusid otsuse langetamisel kaasa ka toitlustamisraskused, mis Karl XII sõjaväel oli tulnud taluda Laiusel. Tihedamini asustatud Poola aladel oli palju kergem sõjaväge moonastada kui põhjas, kus rahvast ja moona leidis napilt.

Nii või teisiti, igal juhul läks Karl XII oma sõjaväe paremikuga Poolasse, eemale Eesti- ja Liivimaa piiridest.

Tuleb veel tähendada, et paljud Rootsi riigimehed, eelkõige Stokholmis asuvate valitsusasutuste (kolleegiumide ja komisjonide) liikmed olid seisukohal, et ilma välisabi ja liitlasteta pole Rootsi võimeline sõda võitma. Kuid nii välisabi kui ka liitlaste saamiseks oli Rootsil tollal vähe väljavaateid. Lääne-Euroopa riigid valmistusid parajasti

Rootsi tragun Põhjasõja aastail

Hispaania pärilussõjaks (see puhkeski 1701. aastal ja kestis 1714. aastani). Ühel pool seisid Prantsusmaa ja mõned Saksa väikeriigid, teise koalitsiooni moodustasid Inglismaa, Madalmaad, Austria ja mitu väikeriiki. Mõlemad koalitsioonid püüdsid nii Rootsit kui ka Saksimaad meelitada enda poolele. Kuid nad seadsid eeltingimuseks omavahelise sõja lõpetamise või vähemalt suurte abivägede garanteerimise. Abivägede eest lubati Rootsile rahagi, kuid kuningas ei tahtnud ega võinud anda osagi oma vägedest teiste käsutusse ja nii jäi ta sellest ilma.

Karl XII esindas Rootsi kõige agressiivsemaid ja sõjakamaid ringkondi, kes lootsid võidukate relvade abil lahti raiuda kõik keeruliste probleemide umbsõlmed. Ja kuna õnn käis aastaid Rootsi relvadega käsikäes, tugevnes see veendumus kuninga ja tema mõttekaaslaste hulgas üha enam.

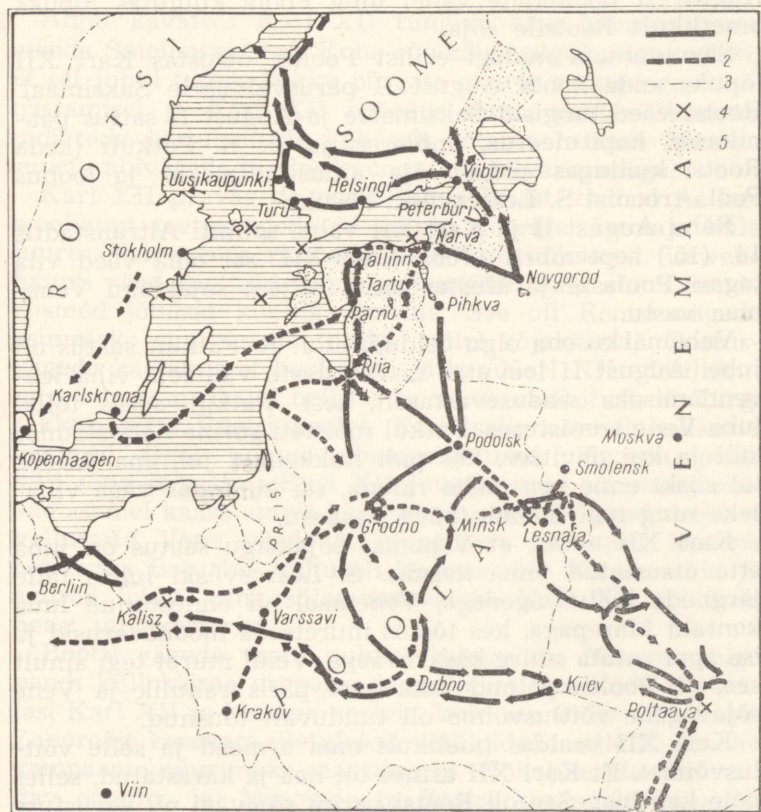
1701. aasta septembris jõudsid Karl XII peakorterisse teated suurest võidust Vene vägede üle Rõuge ja Vastse-Kasaritsa all. Kuidas selle võiduga tegelikult lood olid, vaatame edaspidi lähemalt. See teade kinnitas veelgi enam Karl XII arvamist, et Vene väed lähemal ajal ei kujuta endast tõsist hädaohtu. Poolaga lootis ta samuti kiiresti hakkama saada. Just tollal puhkes Leedus kodusõda vürstide Oginski ja Sapieha pooldajate vahel. Esimene toetus rohkem väikeaadli, teine magnaatide (suur-aadli) ringkondadele. Karl XII arvas, et see on sobiv võimalus, mida peab kohe kasutama. Ta astus Sapieha poolele ja saatis oma väed Oginski pooldajate vastu. Tänu Rootsi vägede abile saavutas Sapieha teatavat edu. Karl XII viis aastavahetusel oma väed Leedusse ja alustas kevadel 1702 sissetungi Poolasse, suundudes Varssavi peale. Rootsi vägede edukas sissetung ei viinud siiski August II kukutamiseni. Mais 1702 hõivas Karl XII Varssavi ja 9. (10.) juulil (Poolas kehtiva uue kalendri järgi 20. juulil) lõi Rootsi armee Kliszówi juures Saksi väed puruks. Seejärel hõivas Rootsi kuningas Krakovi, kuid Poola troonil ei toimunud muudatusi. August II kutsus Sandomierzis kokku Poola seimi ja saavutas seal toetuse. Kasutades Karl XII peavägede eemalviibimist, vallutas August II koguni Varssavi tagasi.

Siinkohal pole mõtet üksikasjalisemalt jälgida Karl XII ja August II vahelise võitluse käiku Poolas, mis on aga sündmusterohke ja tihedalt seotud Poola sise- ning välis-

poliitilise olukorraga. Puudutame ainult mõningaid üldisi küsimusi. Kõigepealt tuleks rõhutada, et Karl XII armee (30 000—40 000 meest) oli liiga väike, et kindlalt okupeerida niisugust suurt ja rahvarikast maad nagu Poola. Kuigi osa Poola magnaatidest, eriti Suur-Poolas (Poznańi ümbruskonnas) toetas Karl XII vägesid, leidus neil vastaseid mitu korda rohkem. Kui Rootsi kontributsioonid, küüdid, sõdurite majutamine ja omavoli olid Poolas liht-rahva lõplikult ära vaevanud, siis tekkisid mitmel pool partisanisalgad, algas rahvasõda Rootsi vägede vastu. Karl XII oli sunnitud mööda Poolat taga ajama oma arvukaid vastaseid, suutmata maad kindlamalt okupeerida. Polnud kasu tema rohkearvulistest võitudest, sest August II kogus mõne aja pärast jälle uued väed ning andis vahel valusaid lööke Rootsi peaväest eemal tegutsevatele üksustele.

Unustada ei tohi ka välispoliitilist situatsiooni. Kuigi Taani oli sunnitud rahu tegema, polnud Taani väed löödud ega tema valitsus rahul alandava rahuga. Kahemõtteliseks jäi Preisi-Brandenburgi positsioon. Preisimaa ootas kannatamatusega, millal selgub sõja tulemus. Kui Rootsi oleks osutunud võidumeheks, kavatses Preisi haarata Poola käest Lääne-Preisimaa, Rootsi valdustest ahvatles teda jälle Pommeri. Karl XII juures sondeeriti pinda, kuidas ta suhtub Lääne-Preisi loovutamisse Preisile. Kuningas ei saanud sellega kuidagi nõustuda, sest see oleks lõplikult Rootsist eemale peletanud kõik tema liitlased Poolas. Keeldumine suurendas aga August II väljavaateid Preisimaa poolehoiule. Karl XII pidi Preisimaa käitumist teravalt silmas pidama. Mitte asjata ei toimunud sõjategevus 1703. aastal peamiselt Poola lääneosas, sest Karl XII demonstreeris seal oma jõudu Poolale, Saksile ning esmajoones Taanile ja Preisile. Tänapäeval ei saa kuidagi nõustuda Rootsi «vana kooli» pooldajate väitega, et Karl XII sõjakäigud Poolas olid sihitu ja tühi ekslemine edasi-tagasi.

Ei maksa siiski arvata, et sõja jätkamine oli paratamatu. Pärast Rootsi vägede võite tehti korduvalt katset sobitada rahu August II, Peeter I ja Karl XII vahel. Hispaania pärilussõja ajal olid niisugusest rahust huvitatud mitmed Lääne-Euroopa riigid, kuid just Rootsi kuningas lükkas kõik vahendustettepanekud tagasi. Kuninga unistuseks oli lõplikult lüüa Rootsi riigi vastaseid.

Põhjasõda a. 1700—1721.

Tingmärkide seletus: 1 — Vene väed; 2 — Rootsi väed; 3 — riigipiirid; 4 — tähtsamad lahingud; 5 — Põhjasõja tulemusena Venemaaga ühendatud ala.

Alles 1704. aastal õnnestus Karl XII formaalselt läbi suruda August II Poola troonilt tagandamise otsus ja upitada asemele Stanisław Leszczyński. Kuid suurem osa Poola aadlist ei tunnustanud uut valitsejat. Võitlus jätkus. Sõjaväsimus oli Poolas siiski suur ja võitluse jätkamiseks läks seal tarvis Vene vägede otsest abi. Pärast Narva vallutamist 1704. aastal saadeti Vene väed Baltimaadelt Poolasse. Narvas sõlmiti liiduleping Venemaa ja

August II pooldajate vahel ning Poola kuulutas lõpuks ametlikult Rootsile sõja.

Saavutamata midagi erilist Poolas, otsustas Karl XII lõpuks anda hoobi August II pärusvaldusele Saksimaal. Rootsi väed tungisid Saksimaale ja August II sattus paanikasse, kapituleerus, andis välja J. R. Patkuli (keda Rootsi kuningas pidas sõja ainusüüdlaseks) ja loobus Poola troonist S. Leszczyński kasuks.

Rahu August II ja Karl XII vahel sõlmiti Altranstädtis 14. (15.) septembril 1706. Karl XII sai oma väed viia tagasi Poolasse ja alustas aasta hiljem sõjakäiku Venemaa vastu.

Vahemärkusena olgu öeldud, et J. R. Patkuli saatus oli jube. August II loovutas ta rootslaste valitseja viha leevendamiseks seadusevastaselt, sest Patkul seisis tollal juba Vene teenistuses. Patkul mõisteti surma neljastamise läbi ja kui ohvitser, kes pidi hukkamist juhtima, käskis tal siiski enne pea maha raiuda, sai kuningas väga viha-seks ning tegi mehele kõva peapesu.

Karl XII arvas, et Venemaa-sõjakäigu saatus on juba ette otsustatud tema kasuks. S. Leszczyński lubas talle järgneda toetusvägedega, Venemaal oli õnnestunud luua kontakt Mazepaga, kes töötas muretseda moonavarusid ja ise appi rutata suure kasakaväega. Veidi muret tegi ainult see, et Poolas polnud ikka veel päris rahulik ja Vene sõjavägede võitlusvõime oli tunduvalt tõusnud.

Karl XII usaldas täielikult oma armeed ja selle võitlusvõimet. Et Karl XII armee oli hea ja karastatud, selles pole kahtlust. See oli Rootsi parim sõjavägi nii varustuse kui ka lahingukogemuste poolest. Väekoondistes oli erakordselt palju ohvitseri ja kogenud kindraleid. Kuid tänapäeval on ajaloolased tõestanud, et Rootsi kuningas tegi sõjakäigu ettevalmistamisel suuri vigu. Eelkõige jäi puudlikuks diplomaatiline ettevalmistus. Türgi sultan ja Krimmi khaan oleksid võinud olla Rootsi potentsiaalsed liitlased Venemaa vastu, kuid nendega ei loodud korralikku kontakti. Karl XII ei pööranud küllaldaselt tähelepanu ka sellele, et Leszczyński positsioon oli alles ebakindel ja Poola polnud kaugeltki mitte Rootsi truu liitlane. Sõjakäigu planeerimisel ei arvestatud ka seda, et ühendusteed kipuvad jääma liiga pikaks ja ebakindlaks ning et kohalik elanikkond suhtub vaenulikult Rootsi vägedesse.

Algul kavatses Karl XII tungida otse Moskva peale mööda Smolenski teed. Kohe sõjakäigu algul selgus siiski, et sel juhul tuleks kokku pörgata suurte raskustega moonastamisel ja Karl XII pöördus lõuna poole. Ukrainas pidi teda ju lubaduste kohaselt ootama hetman Mazepa suurte abivägedega ning moona- ja relvavarudega.

Karl XII peavägede poole liikus Riiast kindral A. Lewenhaupt toetusvägede ja tohutu vooriga. Lesnaja küla juures Valgevenes ründasid neid Vene üksused. Lewenhaupti väed kaotasid vööri ja suurtükid ning ainult nende riismed jõudsid kuninga juurde. See oli Rootsi vägede esimeseks suureks kaotuseks sellel sõjakäigul. Toetusvägede kaotamisest hoolimata jätkas Karl XII edasiliikumist lõunasse. Tollal hellitas ta muuseas lootust, et Türgi sekkub sõtta Rootsi poolel. Kuid selle asemel hakkasid üksteise järel tulema ebameeldivused. Mazepa pidas küll sõna ja saabus Karl XII juurde, kuid tõi suure abiväe asemel kaasa ainult käputäie kasakaid. Varsti seejärel vallutasid Vene väed A. Menšikovi juhatusel Mazepa residentsi Baturini, kuhu oli kogutud üle 300 suurtüki ja suured toidu- ning sõjamoona- ja relvavarud. Karl XII jäi ilma heast talvekorterist.

Rootsi vägede vastu puhkes rahvasõda. Mazepa abiga pandi küll käima propagandamasin, et meelitada ukrainlasi Karl XII ja Mazepa poolele, kuid see andis vähe kasu. Zaporozje kasakate ületulekut võib pidada selle kärarikka kampaania suurimaks saavutuseks. Kohalike elanike valdav enamus jäi Mazepale ja Rootsi kuningale vaenulikuks ning neilt sai moona ainult vägivalla abil. Vägivald kutsus aga omakorda esile vihase vastureaktsiooni rahvalt. 1708.—1709. aasta talv osutus külmaks ja karmiks. Rootsi vägi sulas külma ja haiguste käes kokku. Hõredaks muutunud ridu täiendasid küll Zaporozje kasakate ja valahhide salgad, kes astusid Karl XII teenistusse, kuid nende sõjalist väljaõpet ei saanud võrreldagi Rootsi regulaarvägede omaga.

Tuli kevad. Koos sellega elavnesid Karl XII lootused, et saabub uus suur Rootsi-Poola abivägi ja Türgi või vähemalt Krimm astub sõtta tema poolel. Paraku suutis Stanisław Leszczyński püsida Poola troonil ainult Rootsi vägede abil ja mingisuguste abivägede saatmine ei tulnud kõne allagi. Türgi ja Krimm jäid äraootavale seisukohale. Karl XII otsustas panna kõik ühele kaardile ja anda Vene

peavägedele otsustav lahing, et lüüa nad pihuks ja põrmuks. Seni oli ju sõjaõnn Rootsi kuningale alati naeratanud.

Aprillis 1709 hakkas Rootsi vägi piirama Poltaavat. Suhteliselt väike garnison osutas piirajatele ägedat vastupanu. Linna vallutamise katsed ei õnnestunud. Vene peaväed koondusid samuti Poltaava juurde. Mõnda aega Karl XII viivitas, oodates Krimmi tatarlasi appi, kuid kui needki tulemata jäid, otsustas ta lõpuks rünnata Vene vägede kindlustatud laagrit. 27. (28.) juunil 1709 leidis aset Poltaava lahing. Jõudude vahekord oli umbes 1 : 1,5 Vene vägede kasuks (42 000 meest Vene vägesid ja 24 000 Rootsi sõdurit ning 3000—4000 kasakat Karl XII poolel). 1700. aastal Narva all oli jõudude vahekord olnud Vene vägedele veelgi soodsam, kuid ometi saavutas Karl XII seal suure võidu. Vahepeal aga oli olukord muutunud. Vene väed olid juba hoopis tugevamad kui üheksa aasta eest ja ka Rootsi väed ei olnud enam endised, sest pikk sõda, eriti Ukraina sõjakäigu raskused olid neid tunduvalt demoraliseerinud. Ja nii kujunes Poltaava lahing Rootsi vägede täielikuks lüüasaamiseks. Nende riismed jõudsid küll Dnepri kaldale Perevolotšna juures, kuid olid sunnitud kapituleeruma seal mõni päev hiljem suhteliselt nõrgale Vene väeosale, sest üle Dnepri Türgi valdustesse põgenemiseks ei olnud paate ega laevu. Ainult Karl XII, Mazepa ja käputäis sõdureid ületasid Türgi raja.

Pärast kaotust Poltaava all muutus Rootsi suurriigi seisukord otse katastroofiliseks. August II tungis jälle Poolasse ning tõrjus Rootsi väed ja S. Leszczyński poolehoidjad sealt välja. Taani astus samuti uuesti sõtta. Taani väed tungisid Skånesse (Lõuna-Rootsi), kuid said veebruaris 1710 seal rängalt lüüa ja pidid kiiresti tagasi pöörduma. Seevastu puhastasid Vene väed aastail 1709—1710 terve Eesti- ja Liivimaa Rootsi vägedest. Peagi langes ka Viiburi.

Türgis tegi Karl XII kõik, mis oskas, et mõjutada sultani Venemaa vastu sõda alustama. 1711. aastal see õnnestuski: Türgi kuulutas Venemaale sõja. Karl XII avaldas soovi ise juhtida sel sõjakäigul Türgi armeed, kuid see pakkumine jäeti sultani poolt tähele panemata. Kuigi Türgi vägedel läks korda Pruti jõel Vene armee sisse piirata ja sundida Venemaale peale ebasoodne rahu (Venemaa pidi tagasi andma Aasovi, hävitama Taganrogi ja lik-

videerima oma laevastiku Aasovi merel), ei saanud Rootsi Vene-Türgi sõjast suuremat kasu.

Järgnevad aastad tõid Rootsile üha uusi lüüasaamisi. Vene väed okupeerisid Soome, Preisimaa astus sõtta Rootsi vastu. Pommeri ja Bremen-Verden langesid liitlaste kätte. Karl XII pöördus lõpuks küll Rootsi tagasi, ei suutnud aga olukorda enam parandada. Ta veendus, et Rootsi ei suuda üksinda liitlastest jagu saada ja püüdis teha rahu Venemaaga, et koondada seejärel kõik jõud Taani valduste, eelkõige Norra vallutamisele. Venemaaga algasidki rahuläbirääkimised. Läbirääkimiste ajal tungis Rootsi sõjavägi kuninga enda juhtimisel Norrasse. 29. (30.) novembril 1718 sai Karl XII Norras Fredriksteni kindluse piiramisel surma. Tänapäev pole korduvatest kohtumeditsiinilistest uurimistest hoolimata lõplikult kindlaks tehtud, kas kuninga surmanud kuul tuli Rootsi või Taani püssist.

Pärast Karl XII surma kestis Põhjasõda veel mitu aastat. Rootsi võimukandjad ei lootnud enam sõda võita, vaid püüdsid edasise vastupanuga saavutada paremaid rahutingimusi. Muidugi ei suutnud Rootsi sel teel enam kuigi palju välja tingida. 1721. aastal sõlmiti lõpuks Uusikaupunkis rahu. Eesti-, Liivi- ja Ingerimaa ning Karjala liideti Venemaaga. Ka tema liitlased võtsid innukalt osa Rootsi «pärandi» jagamisest: suurem osa Pommerist läks Preisile, Bremen-Verden Hannoverile, Taani sai tagasi õiguse väinadest läbisõitvaid Rootsi laevadelt tolli võtta. Tühjade kätega jäi ainult Poola, kes oli kõige enam sõjategevuse tõttu kannatada saanud.

Sõda nõuab raha ...

Jätame Poola, Ukraina, Saksamaa ja Türgi ning püüame lähemalt vaadata seda, mis sündis neil aastatel Eestis. Erilist tähelepanu pöörame sõja esimesele poolele (1700—1710), sest pärast 1710. aastat sõjategevus Eesti alale enam ei ulatunud.

Rootsi riigikassa oli juba enne sõja puhkemist tühi. Kuid sõjapidamine nõuab harilikele väljaminekutele lisaks rohkesti erakordseid sõjakulusid. Tuleb maksta palka ohvitseridele ja värvatud väeosades ka sõduritele. Sõjamehi peab varustama relvade ning laske- ja toidumoonaga, hobuste jaoks läheb vaja sööta ja rakmeid. Värvatud väeosades pidi ka kehakatte eest muretsema kroonu. Mõningal määral õnnestus neid kulusid veeretada okupeeritud maadele ja linnadele, kuid enamik väljaminekuid jäi paratamatult Rootsi riigikassa kanda.

Rootsi riigi Balti provintsid (Eesti- ja Liivimaa) moodustasid Rootsi emamaaga ja Soomega võrreldes teatava erandi. Rootsis ja Soomes komplekteeriti sõjaväe isikuline koosseis nn. roodusüsteemi alusel, kusjuures riigil ei tarvitsenud muretseda sõdurite palga ja kehakatete eest. Baltimaadel aga saadi suurem osa sõdureid värbamise teel ja need seisid täielikult riigi ülalpidamisel ja varustusel. Oli ka teine iseärasus. Päris-Rootsi pinnal ei peetud esimestel sõja-aastail ühtki lahingut, maa jäi sõjast laastamata ning seal paiknes suhteliselt vähe vägesid. Baltimaad seevastu muutusid kohe sõja tallermaaks ja vägede majutamine pörkus tõsistele raskustele.

Juba sõja algul hakkasid Eestist läbi marssima Rootsi väed. Neid tuli varustada toidu- ja hobumoonaga ning küüdiga. 1700. aasta kevadel püüti moonaga ja vajalikku raha hankida erilise sõjamaksu, nn. läbimarsiantamite näol. Läbimarsiantameteid nõuti mõisatelt, kuid vastavates määrustes ehk publikaatides ei öeldud, kas nad seda pidid jagama talupoegadele, või jäi see maks ainult mõisate

kanda. Nagu nimetuski näitab, oli see maks määratud vägede varustamiseks läbimarsi ajal. Niisugune süsteem ei saanud siiski kaua püsida. Abiväed tulid ja läksid, kuid peale selle pidi ju toitma ja palka maksma Balti provintsid alaliselt viibivatele vägedele ja neilegi küüti muretsema. 1700. aasta suveks-sügiseks oli kohalikele kindralkuberneridele täiesti selge, et niimoodi edasi enam asju ajada ei saa.

Võimude survele kiideti iga-aastase kontributsiooni sisseseadmine Riia maapäeval heaks ja määrati kindlaks selle sõjamaksu suurus Liivimaa jaoks. Mõisad pidid tasuma kontributsiooni peamiselt moonas, linnad rahas. Liivimaal nõuti seejärel kontributsiooni kuni Rootsi võimu langemiseni. Uue sõjamaksu hindamisel tuleb võtta arvesse, et Liivimaal kuulus suurem osa mõisaid kroonule, kohalikud mõisnikud olid ainult rentnikeks. Kroonumõisad pidid nii nagu eramõisadki tasuma kontributsiooni, kuid hiljem arvestati kontributsioon nende rendist maha ja lõppkokkuvõttes olid nad ikkagi kontributsioonist vabad. Renditulud jäid kontributsioonist hoolimata endiseks ja kroonule tõi see maks võrdlemisi vähe lississetulekut.

Hoopis teine oli lugu Eestimaal, kus enamik mõisaid kuulus eraisikutele, sest siin andis kontributsioon kroonule suurt lisatulu. Eestimaal määrati kontributsiooni suurus kindlaks iga aasta kohta eraldi. Esimest korda määrati kontributsioon kindlaks 3. septembril 1700 Eestimaa kindralkubeneri A. J. de la Gardie plakatis. Eestimaa rüütelkond tuli septembri keskpaiku maapäevale kokku ja leidis, et kontributsioon on liiga suur ning tegi oma vastuettepaneku, milles maksumäär oli umbes poole väiksem. Kindralkubener nõustus rüütelkonna ettepanekut läbirääkimiste aluseks võtma. Lõpuks korraldati asi nii, et Liivimaa mõisad ning linnad ja Eestimaa linnad 1701. aastal kontributsiooni ei tasunud, Eestimaa mõisate kohta aga otsustati, et 1700. aastal võimude poolt määratud kontributsioon jagatakse aastate 1700 ja 1701 vahel. Seega läks formaalselt läbi valitsuse tahe, kuid tegelikult jäid maksunormid lähemale rüütelkonna poolt esitatud määradele.

Raske on anda lühikest ülevaadet kontributsioonist, sest naturaalkontributsioonina nõuti kõikvõimalikke asju alates teraviljast, riietusesemetest ja riidest ning lõpeta-

des kindlustustööde jaoks tarvilike palkidega. Kui arvestada kõik ühelt ratsateenistusest ehk 15-adramaalt nõutavad erakordsed sõjamaksud (kontributsioon, läbimarsinandamid jt.) ümber rahaks ametlike takside järgi, siis nõuti Eestimaal mõisatelt sõja heaks kõige rohkem 1700. aastal (389 hõbetaalrit), raskuse poolest järgnesid aastad 1701 ja 1703 (vastavalt 278 ja 268^{1/2} hõbetaalrit). Suhteliselt raske oli sõjamaksude tõttu (umbes 200 hõbetaalrit) ka 1702. aasta. 1704. aastast alates olid sõjamaksud väiksemad (1704. a. — 96; 1705. a. — 109; 1706. a. — 126; 1707. a. — 122; 1708. a. — 20 hõbetaalrit). Liivimaal aastast igalt ratsateenistusest nõutava kontributsiooni rahalist väärtust võib hinnata 225 hõbetaalrile, kuid seejuures tuleb silmas pidada, et Liivimaal oli adramaa suurem kui Eestimaal.

Sõjamaksudega seoses oleks väga huvitav teada, kuidas jagunes kontributsioon mõisniku ja talupoegade vahel. Mõis oli tollal nagu omaette administratiivühikuks ja seisis teatava vahelülina kroonu ja talupoegade vahel. Mõis (s. t. mõisnik) vastutas talupoegade riigimaksude normaalse laekumise eest ja pidi need maksud talupoegadelt sisse kasseerima. Osav mõisnik katsus ikka korraldada asja nii, et osa talupoegadelt riigile kasseeritud maksudest jääks tema tasku. 1702. aastani oli lugu niiviisi ka kontributsiooni ja muude sõjamaksudega. 1702. aastal Eestimaal väljaantud plakatis öeldakse selle kohta: «Ja kuna aadli ja rüütelkonna enamikul enne seda on olnud kombeks, et nad kõike seda [s. o. kontributsiooni — H. P.] talupoegade ja alluvate peale panevad, mille läbi need tehakse võimetuks oma kohustuslike koormiste kandmiseks, tema kuningliku majasteedi suuremaks kahjuks.» Plakatis määratakse ülemuslikult, et edaspidi peab kontributsiooni jaotamine mõisa ja talupoegade vahel toimuma kindlate proportsioonide alusel, kusjuures suurem osa kontributsioonist jäeti mõisa kanda.

Paraku ei saa elu juhtida ainult määruste abil. Ja tegelikus elus erines ka erakordsete sõjamaksude tasumine tunduvalt määrustes ettenähtud korrast ja määradest. Kõigepealt püüdsid mõisnikud ise igati kõrvale hiilida sõjamaksude tasumisest. Ametlikult vabastati sellest ainult neid, kelle mõisad olid sõjategevuse tagajärjel laostunud. Mõisnikud taotlesid sõjamaksudest vabastamist kohe, kui sõda oli natukenegi nende mõisat puudutanud.

Mõisatele kogunesid küllaltki suured maksuvõlad. Võimud katsusid selle nähtuse vastu rakendada sõjaväelist eksekutsiooni, kuid pidid nii mõnigi kord tegema suuremaid või väiksemaid mööndusi.

Ka talupoegadega polnud asi sugugi nii lihtne nagu võiks arvata. Talupoja laostumine oli mõisnikule kahjulik, sest talule uue peremehe leidmine polnud sõja ajal sugugi kerge ja pealegi pidi uuele peremehele vana tava järgi andma kolm koormistevaba aastat. Oleks naiivsus väita sõjamaksude probleemi käsitlemisel üldsõnaliselt, et mõisnikud kasutasid kurjasti oma positsiooni ja võimalusi ning pumpasid talupoegadelt välja tunduvalt rohkem, kui seda valitsuse määrustega lubati. Niisuguseid juhtumeid esines igapäevases elus kahtlemata, kuid pahatihti oli lugu otse vastupidine: mõis ei saanud talupoegadelt kätte sedagi osa, mis määruste järgi pidi jääma talupoegade kanda. Talupojad polnud lihtsalt suutelised kandma seda uut koormat või osutasid mõisnikule nii ägedat vastupanu, et polnud otstarbekas neid uute maksudega ärritada. Ei tohi unustada, et 1701. ja 1702. aastal haaras talurahvaliikumine suurt osa Eestimaa mõisatest. Tegelikult said nii võimud mõisatelt kui ka mõisad talupoegadelt sõjamaksud kätte ainult osaliselt. Üksikute mõisate kaupa vaadeldes on pilt õige kirju, sest mõned mõisad maksid koguni ette, teistel olid aastate kaupa maksud maksmata, kolmandad maksid suure hilinemisega ja alles pärast pikka kauplemist. Analoogilised olid ka vahekorrad mõisa ja talupoegade vahel.

Sõjamaksude tõttu langesid eramõisate tulud tunduvalt ja hakkasid lähenema kroonumõisate rentnike sissetulekutele. Kuid Rootsi võimud leidsid peagi mooduse ka kroonumõisate rentnikelt raha väljapressimiseks. Juba sõja algul hakkas riik rendimõisaid ja riigile kuuluvaid talusid pantima ning mõningaid talusid koguni müüma. Algul ei tahtnud pantimine Eesti- ja Liivimaal hästi edeneda, kuigi rentnikud pidid pandilevõtmisega saama tagatise, et kuni laenusumma tagasisaamiseni võivad nad vabalt oma käes pidada riigilt pandiks saadud mõisat. Seejuures maksis riik veel pandisummalt 6 protsenti aastas, arvates protsendid maha mõisa rendist.

Karl XII ja Rootsi peavägede Eestis viibimist kasutasid kohalikud võimud mõisarentnike šantažeerimiseks. Riigimõisate rentnikud said kindralkuberneri kirja tea-

tega, et keegi on tema kasutuses oleva mõisa eest pakkunud pandina üsna suurt summat, kuid võimud on valmis jätma mõisa endise rentniku kätte, kui see tasub poolegi pandisummast. Harilikult andis niisugune manööver tulemusi: kirja saaja hakkas kauplema pandisummast madalamaks või lubas koguni maksta terves ulatuses võimude poolt nimetatud summa. Kuna üldreeglina võimude ähvarduse taga midagi reaalselt ei peitunud, olid nad rõõmsad ka sel juhul, kui said veerandi esialgu nõutud rahast.

Kontributsioon ja teised sõjamaksud polnud kaugeltki mitte ainsad koormised, mida rahvas pidi seoses Põhjasõjaga kandma. Talupojad pidasid teisi koormisi isegi raskemateks.

Üheks rängemaks oli neist koormistest küüt. Kuni Põhjasõjani oli ametlikus küüdikorralduses ette nähtud, et küüdi eest tuleb tasuda. Esimesel sõja-aastal nii toimitigi, makstes küüdi eest läbimarsiantamite arvel saadud rahaga. Hiljem aga muudeti küüt omaette sõjakohustuseks ja asendati rahalise maksuga seal, kust seda natuuras nõuda polnud võimalik (Hiiumaa jt. väiksemad saared).

Küüdikohustuse suurus polnud täpselt fikseeritud, vaid sõltus sellest, kui palju oli parajasti vaja vankreid ja hobuseid sõjavägede liikumiseks või moonaveoks. Üldiselt jagunes küüdikohustus kaheks alaliigiks. Esimese neist moodustas nn. ordinaarne ehk korraline küüdikohustus, teise erakorraline küüt. Kui esimest jaotati kindralkuberneri või majandusasehalduri kantseleis proportsionaalselt, siis teist nõudsid möödaruttavad sõjaväeosad ja mõnikord ka kuninglikud komissarid oma äranägemise ja vajaduse järgi. Seetõttu kannatasid paratamatult rohkem need mõisad ja talud, mis asusid maanteed (eriti sõjateede) ääres.

Et kuidagi pääseda ülemäärasest koormisest, hakkasid niisugused mõisad nõudma (ja juba üsna varakult) kaitsekirju. Olukorra sunnil pidid võimud neid ka andma või kandma mõnel juhul erakorralised küüdid korraliste arvele. Küüdikohustust kõigile ühtlaselt jaotada siiski ei suudetud.

Suurel vaenul küüdikohustuse vastu oli mitu põhjust. Enne kui nende juurde asuda, püüame selgitada, kuidas käis ametlikult küüdikohustuse jaotamine talu ja mõisa vahel. On säilinud Eestimaa kindralkuberneri korraldus,

et küüdikohustus tuleb jagada mõisa ja talude vahel võrdselt. Muidugi käisid küüdis ainult talupojad oma hobuste ja vankritega. Võrdselt jagamist tuleb mõista nii, et neil päevil, mis talupoeg oli küüdis mõisa eest, ei tulnud tal saata teole meest rakendiga. Kuid rohkearvulistest mõisnike kirjadest ja palvekirjadest (supliikidest) selgub, et tihtipeale pidi mõis üksi kandma küüdikohustust, sest talupojad ei teinud küüdisoleku ajal mõisale üldse rakmetegu. Tingitud oli see harilikult talupoegade vaesusest, kes polnud lihtsalt võimelised üheaegselt nõutaval määral tegu tegema ja kroonule küüdis käima.

Kuigi küüdis käidi harilikult teopäevade arvel, oli see talupojale üks kõige vihatum koormis, sest küüt kurnas rängalt nende hobuseid. Tihtipeale tuli ette isegi seda, et hobused lõppesid või võeti tagasiteel meestelt vägisi käest tundmatute sõdurite poolt. Palju pahameelt tekitas ka küütide ülemäärane kinnipidamine. Nõuti näiteks küüti kolmeks nädalaks, aga peeti seda kinni kuus. Selle aja peale lõppes hobustel sööt ja meestel söök, aga tööd nõuti neilt endiselt. Nii langesid küüdi rasked tagajärjed talupoja kanda, sest hobuse kaotamine tähendas mõnele kehvemale talule lausa laostumist. Eriti kahjulikult mõjus küüdiskäimine siis, kui see langes kibedale kevad- või sügistööde ajale.

Küüdi kõrval olid küllaltki tülikaks kohustuseks kindlustustööd. Sel otstarbel oli kasutatud talupoegi nii hobustega kui ka ilma juba enne sõda, kuid sõja-aastail muutus see kohustus tunduvalt raskemaks ja tundus hullemana ka seetõttu, et muidki sõjakoormisi tuli aina juurde. Nagu küüt, nii toimusid kindlustustöödki harilikult mõisateo arvel.

Kõige rohkem vihkasid Baltimaade elanikud siiski sõjaväe majutamist. Eriti vastumeelne oli see maaelanikele, sest linnas asusid kohus ja ülemused lähemal ja seetõttu oli sõjavägi distsiplineeritum. Ametlikult polnud majutamine eriti raske: tuli ainult anda peavarju ühele või paarile sõjamehele ja varustada neid voodipesu ning küttega. Ohvitseridele pidi mõnikord andma ka küünlaid.

Tegelikult polnud asi nii lihtne. Kõigepealt ei piirdunud sõjavägi pahatihti neile määratud «mugavustega». Baltimaade linnades asusid peamiselt garnisoniväed, välivägesid toodi neisse harva ja ainult ajutiseks. Garnisoniväed paiknesid tihtipeale kauemat aega ühes linnas ja

seetõttu jõudsid sõdurid ja ohvitserid end üsna mõnusalt sisse seada. Suuremal osal oli isegi perekond kaasas. Majutajate suureks pahameeleks kutsusid sõjamehed endale tihti külla sugulasi, sõpru ja tuttavaid, kes elasid nende juures kuude kaupa. Veel halvemini läks aga linlaste koduloomadel. Garnisoniväelastel oli ju pahatihti terve majapidamine kaasas ning linnakodaniku lehmad, hobused, sead ja kodulinnud pidid nii mõnigi kord loovutama oma põlise eluaseme sõjamehe loomadele ning jäid ise sõna otseses mõttes lageda taeva alla.

Maal oli sõjaväe majutamine siiski veel palju hullemaks nuhtluseks. Tihtipeale majutati sinna väeosi kohalikule ülalpidamisele. See tähendab, et mõisatel tuli endal hoolitseda majutatute toidu ja hobumoonaa eest. Sõjaväele antud toidumoon ja hobusesööt kanti erakorraliste ja harilike maksude arvele ning selle kohta pidid väeosad andma vormikohased kviitungid. Kuid tegelikult ei käinud asi nii libedalt. Kõigepealt polnud mõisnikud sugugi huvitatud sellest, et kroonule mitme aasta maksud ette maksta. Sõjaväelased olid jälle osavad välja nuhkima mõisa salajasi panipaiku, mis tehti siis muidugi täiesti lagedaks. Tihti hakkas sõjaväelaste majutamine takistama mõisa normaalset majanduslikku tegevust, sest sõdurid sõid ära seemnevilja ning põletasid küttepuudena lautu, rehtesid jms. hooneid.

Kõige rängemini mõjus majutamine talupoegadele. Talupoegade kirjaoskamatus ja saksa ning rootsi keele mittetundmist kasutasid sõdurid ja ohvitserid igal sammul nende alatuks petmiseks. Kviitungeid anti neile hoopis väiksema moonakoguse kohta kui õigus. Osa moonaa võeti lausa vägisi. Talupoegi sunniti tihtipeale soldateid isiklikult teenima. Mõnikord võeti talumeeste hobuseid või härgi «sõjaväe vajadusteks ajutiselt voori» ning selatati pärast, et loomad on teel varastatud või lõpnud. Isegi sel juhul kui sõjaväelased talupoega ei petnud, ootasid teda nii mõnigi kord ees ebameeldivused. Ametliku korra järgi pidid talupojad esitama mõisale sõjaväelastelt saadud kviitungid, et mõisnik vähendaks vastavalt nende naturaalseid või rahalisi makse. Mõis sai omakorda nende kviitungite arvel kustutada oma makse kroonule. Tegelikult keeldusid mõisnikud nii mõnigi kord kviitungeid vastu võtmast, sest neile polnud see «kaup» alati kasulik. Vahel olid sõdurid niikuinii mitme aasta maksud mõisas

juba ette söönud ja mõisnikul polnud nendest kviitungi-
test esialgu tulu loota. Teinekord ei olnud jälle mingite
ainete ametlik taksihind mõisale soodne.

Rootsi võimud ei juhindunud Eesti- ja Liivimaal mingi-
sugusest erilisest vihavaenust kohalike elanike vastu.
Raske sõda, vajadus maksta sõduritele ja ohvitseridele
palka sundis neid provintse maksudega koormama, sest
sõjaväelased lausa ujutasid valitsusvõime üle palvetega
maksta palk välja ja muretseda paremat varustust. Kuid
peame seejuures alati meeles pidama, et Rootsi sõdis oma
suurriiklike taotluste eest ja just emamaa säästmiseks
pidid ülemereprovintsid maksma ränka hinda. Seda tund-
sid tollal Baltimail nii kohalikud elanikud kui ka ameti-
võimud. Jälgede segamiseks püüti ametlikus propagandas
rööbiti üldiste manitsustega truudusele sisendada elani-
kesse usku, nagu teeksid võimud palju nende endi huvi-
des, ja katsuti esile manada patriotismi. Sel oli paraku
vähe mõju ja omavahelises kirjjavahetuses nurisetakse
vahetevahel rahva patriotismipuuduse üle, mille all
mõisteti eelkõige truudust Rootsi kroonile.

... ja mehi

Sõjamaksud ja koormised rõhusid rängalt, kuid kõige valusamini andis end tunda siiski see keeruline süsteem, mille abil püüti kõiki sõjaväeteenistuseks kõlblikke mehi ajada Rootsi kuninga lippude alla. Sellel süsteemil tuleb peatuda üksikasjalikumalt.

Nagu me juba eespool mainisime, kasutati Rootsis ja Soomes sõjaväe komplekteerimiseks hoopis teistsugust süsteemi kui Baltimaades. Rootsis ja Soomes pidid talupojad andma teatava hulga maa pealt sõjaväkke ühe mehe, ostma talle mundri ja jalanõud, pidama teda ülal ja maksma talle palka. Kui mees sai sõjas surma või muutus teenistuskõlbmatuks haavade, haiguste jne. tagajärjel, siis tuli tema «pidajatel» ehk «roodul» (talupere- del, kes andsid hulga peale sõduri) uus mees asemele anda. Riigi seisukohalt oli niisugune süsteem võrdlemisi odav, kuid sõja-aastail kasvas pidevalt käsiraha summa, mida nõuti tasuks sõjaväeteenistusse astumise eest. Sõja jooksul mitmekordistusid roodude kohustused. Nii tuli Soome roodudel anda sõjateenistusse veel teine mees ja hiljem sunniti nii Rootsi kui ka Soome roode lisaks välja panema ühe jalamehe kolme või viie roodu peale, kusjuures jäid alles kõik vanad kohustused.

Baltimaadel puudus vaba talupoegkond, kes oli Rootsis ja Soomes kirjeldatud roodusüsteemi aluseks. Ülemereprovintsidest tuli võimudel minna vägede komplekteerimisel teisi teid mööda.

Eesti- ja Liivimaal formeeriti väeosasid peajasjalikult värbamise teel. Värvatud sõdurid moodustasid omaette palgaväe. Värbamisel maksti neile käsiraha ja mees loeti värvatuks alles siis, kui ta oli selle vastu võtnud. Riik pidi maksma värvatule palka, rõivastama, relvastama ja toitma teda ametlike normide järgi. Värbamine pidi toimuma vaba tahte alusel, üldreeglina ei tohtud mehi sundida sõjaväeteenistusse astuma. Erand oli tehtud ainult

nn. «lahtise rahva» (saunikud, vabadikud, õppimata töölised linnades) suhtes, kellest võimude arvates kroonul mingit tulu polnud. Neid võis ka väevõimuga võtta väe-teenistusse.

Värbamisega tegelesid sõdurite salgad mõne allohvitseri juhatusel. Käidi ringi mööda maad ja otsiti kõikjalt inimesi, kes oleksid valmis astuma sõjaväkke. Värbamine muutus omaette äriks. Värbamissalga ülem (harilikult allohvitseri) sai teatava summa (näiteks viis riigitaalrit) iga värvatud sõduri pealt. Kui ta andis värvatule käsirahana tunduvalt väiksema summa (näiteks ühe riigitaalri), siis oli vaheltkasu päris soliidne. Muidugi kulus osa raha ära pikal värbamisretkel, osa tuli tarvitada värbamiskandidaatide jootmiseks kõrtsis, kuid ikkagi jäi energilisel värbajal raha üle ka oma tasku pistmiseks. Kõige lihtsam oli asju ajada «lahtise rahvaga». Nende peale pidasid värbajad jahti nagu metsloomadele. Teisi elanikkonna kihte (sealhulgas taluperemehed, sulased, käsitöölised, sellid ja õpipoisid, rääkimata muidugi kaupmeestest ja mõisnikest) kaitses seadus vägivaldse värbamise eest. Igapäevases elus ei jätnud värbajad siiski ka taluperemehi, sulaseid ja käsitöölise õpipoisse rahule, vaid püüdsid neid vägivald-
laga sõjaväkke võtta.

Vägivaldse värbamise kohta leidub teateid hulgaliselt. Esitame neist Tallinna eeslinlase Martin Orava palvekirja Tallinna raele: «Väga suursugusele ja targale raele pean alandlikult teadustama, mismoodi minule minu õndsas rae-
härri Dietrich von Schoteni koplis asuvas majakeses kal-
lale tungiti ja mind vaese omaks peksti. Pärast seda, kui ma minu juurde korterisse pandud soldati Christian Jut-
zeli järelejätmatu palumise peale üleöö öhtul [s. o. 9. juulil 1700 — *H. P.*] olin talle 4 valget rundštükki [s. o. neli hõbeööri — *H. P.*] laenanud ning ühteageu soldatiga puhkama heitnud, tõusis soldat salaja, siis kui mina ja minu naine juba sügavasti olime magama uinunud üles ja läks välja. Siis tuli ta eile hommikul kella 2 paiku kel-
legi kaprali ja mõningate teiste soldatitega minu majasse, nad haarasid mind juustest kinni ning tirisid voodist välja. Peale selle haarasid nad minu käte vahelt väikese lapse ja virutasid ta vastu seina ning kiskusid minu särgi eest täiesti lõhki. Kui ma ei tahtnud maast üles tõusta, et nendega kaasa minna ja ennast sõjaväkke värvata lasta, siis peksid nad mind kõvasti paljastatud mõõkadega ja

lohistasid mind juukseidpidi majast välja 200 sammu üle tänava, nii et minu sääreluu sai kividest ja löökidest tugevasti vigastada. Ja kui ma lõpuks soodsat juhust kasutasin, jooksu pistsin ja kellegi kärumehe majasse põgenesin, kargasid nad minu naise kallale ja jagasid talle lisaks juba saadud hoopidele veel rohkesti uusi lööke, nagu seda kõike võib näha juurdelisatud tunnistusest. Aga kuna igasugune vägivaldne sõjaväkke värbamine on kõvasti keelatud ja minu kallal öösisel ajal kodus toimepandud vägivald on surmaga karistatav, eriti veel sellepärast, et nad minult ühtlasi minu noa ja kaelaräti ära röövisid. Selle üle aga ei ole mul aega kaevata pealegi kui ma selle eest pean hoolt kandma, et mind kohe uuesti pärast hiljutist lugu jälle aresti ei pandaks ja niikaua kinni ei hoitaks, kuni ma sellest täiesti tüdinult ainult selleks, et aga välja pääseda, raha vastu võtan.»

Niisugused ekstsessid polnud tollal värbajate praktikas midagi ebatavalist. Pole siis ime, et Tallinna eeslinnad juba 1700. aastal elanikest tühjenesid.

Värbajate vägivallatsemine pörkas elanikkonna kõigi kihtide tugevale vastupanule. Mitte ainult rahva alamad kihid, vaid ka balti-saksa mõisnikud ja linnakaupmehed ning käsitöölised protestisid vihaselt tooreste värbamismeetodite vastu. Mõisnikud ja linnakaupmehed nõudsid vägivaldse värbamise lõpetamist, värbajate karistamist ning sunni viisiliselt sõjaväkke võetud meeste vabastamist. Kohalikud Rootsi administratsiooni esindajad kartsid, et värbajate määramine võib tekitada tõsist kahju provintside majandusele.

Talupojad algatasid mõisnike toetusel hulga kohtuprotessesse vägivaldse värbamise vastu. Ka mõisnikud ise taotlesid vägivaldselt värvatute vabastamist. Tihtipeale nõudis niisugune asjaajamine küllaltki palju teadmisi ja raha.

Kohalikud ametivõimud olid sunnitud sellisele protestilainele kuidagi reageerima ja nad keelasid rohkearvuliste publikaatidega vägivaldse värbamise. Üldiselt võtsid võimud siiski seisukoha, mis pigem soodustas kui takistas sunni viisilist värbamist. Kui selgus, et keegi oli vägivaldselt värvatud ja ta polnud seejuures mõni «lahtise rahva» esindaja, siis vabastati ta kohe ja lasti koju tagasi. Kuid ka värbajad pääsesid üldreeglina ilma karistuseeta.

Mõnevõrra karmimalt hakkasid võimud suhtuma vägivaldsesse värbamisse pärast 1704. aastat. Miks nii, seda

käsitleme järgnevatel lehekülgedel. Eestimaa viitsekuberneri plakatis 8. märtsist 1706 antakse ülevaade värbajate kuritegudest maal, pöörduetakse otse talupoegade poole, et nad teataksid võimudele värbajate vägivallast ja ähvardatakse viimaseid rängalt karistada. Dokument väärrib seda, et temast tuua pikemaid väljavõtteid: «Kuigi peaks arvama, et juba avaldatud nii väga tõsiste plakatite tõttu värbajad, kellele on luba antud vahetevahel maal värvata ja oma kompaniisid täiendada ning ka üles otsida ärakaranud soldateid, püüaksid käituda sobivais ja korralikes piirides oma instruksioonide ja värbamispatentide kohaselt, nii nagu on korraldatud tema kuningliku majasteedi käsu järgi. Ometi peab siiski suurima pahameelega igalt poolt kuulma, kuidas mõningad taltsutamatud, ohjeldamatud, kurimeelsed värbajad kõik tähele panemata jätavad, ja vastupidiselt neile antud instruksioonidele ja värbamispatendile, maal vastutustundetult omavolitsevad järgmisel viisil. Et nad inimesi, keda ei ole lubatud värvata, nende majadest välja tirivad, kinni seotult ja köidetult ringi veavad või neid nii kaua piinavad, kuni need peavad raha vastu võtma ja end vabatahtlikult värvatuks tunnistama. Samuti et nad maal ringi rännates ei kohku tagasi maamehi koormamast kontributsiooniga oma ülalpidamiseks ja julgevad seejuures veel vastutustundetult välja pressida küüte ühest kohast teise sõitmiseks. Ja kui see kõik, mis on peamine ja ohustab elu, on sündinud, siis söandavad nad isegi üht või teist jälle lahti lasta ja selle vastu nende vähest vara, nagu kariloomi ja muud omandit, endale kahmata ja omastada... Ja et nüüd sellest ülemuslikust korraldusest saaksid teada niihästi värbavad ohvitserid ja allohvitserid ja soldatid kui ka maaelanikud, siis peab seda kirikutes niihästi linnas kui ka maal avaldatama, kus aga seni veel kirikuõpetajat kohal pole, mõisate ametimeeste poolt talupoegadele teada antama, et siis, kui neid kunagi jälle hakatakse niisuguse asjaga koormama, nad kohe kaevata ja sellest korraldusest üleastujat teenitud karistuse alla anda võivad, milleks siis teatud ratsamehed käsu saavad, kes peavad niisugused kurjategijad, isiku peale vaatamata, siia kohale toimetama, kellele siis, kui kaebus on tõestatav, tõsine karistus, s. o. teenistusest kõrvaldamine, määratakse või kes, olenevalt asjade seisukorrast, isegi eluga oma süüd peavad lunastama. Mille järgi igaüks vajalikul viisil kuu-

lekalt peab talitama ning selle korralduse puuduliku täitmise puhul tingimata järgnevast nuhtlusest ning sekeldustest hoiduma.»

Võimud andsid välja niisuguseid keelde (tõsi küll, leebemas sõnastuses) juba 1700. aastast alates, kuid vajadus neid üha uuesti korrata näitab, et sellised keelud ei suutnud pidurdada värbajate omavoli.

Värvatud väeosad moodustasid küll enamiku Baltimaadel formeeritud vägedest, kuid see polnud Rootsi ülemereprovintsidest kaugeltki mitte ainus moodus väeosade loomiseks.

Kunagi ammu pidid mõisnikud-vasallid ilmuma senjööri esimesel kutsel teenistusse ratsa ja täie sõjavarustusega. Sellest igivanast kohustusest oli Rootsi-ajal tekkinud ratsateenistuskohustus, mille järgi mõisnikel tuli 15 adramaa (ratsateenistusühiku) pealt välja panna üks ratsanik täie varustuse ja relvastusega. Muidugi ei läinud mõisnik ise enam nii sõjaväeteenistusse. Ta palkab selleks lihtsalt mõne mehe, kellele tihtipeale anti vabaks kasutamiseks tükike maad. Sõja puhul sai aadlilipkonna (nii nimetati ratsateenistuskohustuse alusel loodud väeosi) suhteliselt kiiresti kokku kutsuda. Põhjasõja ajal suurendati ratsateenistuskohustus kahekordseks — ühelt ratsateenistusühikult hakati nõudma sellest ajast peale ühe mehe asemel kahte. Üldiselt olid aga aadlilipkonnad Baltimaadel väiksearvulised ja vähenesid sõja vältel pidevalt, sest sõjategevuse tagajärjel laostunud mõisatelt ratsateenistust ei nõutud.

Mõisarentnikudki ei pääsenud meeste andmise kohustusest. Karl XII käsul nõuti neilt niinimetatud seisuste traguneid. Iga viieteistkümne adramaa pealt pidid rentnikud andma esialgu ühe, hiljem aga koguni kaks tragunit. Iga traguni pealt arvati rendist maha 40 riigitaalrit, tegelikult aga maksis ühe traguni varustamine (koos mehele antava käsirahaga) 75 taalri ümber. Seisuste tragunite andmise kohustus laiendati ka vaimulikele. Igal kihelkonnal (väiksematel kihelkondadel kahe peale) tuli anda üks tragun, 1702. aastal aga veel teinegi. Sel viisil moodustatud tragunite eskadronid olid siiski üsna väiksearvulised.

Hoopis rohkearvulisemaks kujunes talupoegadest loodud maamiilits.

Kirjeldades esimest sõja-aastat märkisime korduvalt, et kohalikud võimud, eriti Liivimaa kindralkuberner, tegid

mitu korda katses moodustada kohalikest elanikest midagi maakaitseväge taolist, kuid tollal ei tulnud sest midagi välja. Laiusel viibides võttis Karl XII ise asja käsile ja otsustas luua talupoegadest erilised maamiilitsa salgad. Nähtavasti mõlkus kuningal esialgu mõttes luua ajutised sõjajõud, kes tegutseksid ainult hädaohu korral või siis tuleksid mõneks ajaks tegevteenistusse väejuhatuses käsul, ülejäänud aja elaksid aga kodus ja teeksid tööd (esma-joones muidugi mõisatööd, s. t. tegu).

Kuninga enda ettekirjutuste põhjal anti jaanuaris 1701 välja määrus maamiilitsa loomise kohta. Maamiilitsasse pidid talupojad andma 1,5 adramaa pealt ühe mehe, seega 10 meest 15 adramaa ehk ratsateenistuse kohta. Allohvitseridena kavatseti maamiilitsas rakendada maal ja väike-linnades elavaid sakslasi (opmanid, käsitöölised, väike-kaupmehed), ohvitseridena aga mõisnikke, kes polnud sõjaväkke astunud. Kõigepealt kavatseti vajalik arv teenistuskõlblikke mehi kirja panna ja alustada nende sõjalise väljaõpetamisega. Kui mehed juba mõne aja õppust on saanud, taheti nad anda kohaliku väejuhatuses käsutusse.

Maamiilitsast loodeti kroonule odavat, võitlusvõimelist ja küllaltki arvukat abiväge. Talupoegadel tuli varustada maamiilitsamehi riietusega, palka kroonu neile ei maks-nud, vaid pidi neid ainult sõjakäigu ajal toitma ja andma neile kroonu ladudest kasutamiseks püssid ning kül-m-relvad.

Juba õige pea pärast maamiilitsa loomise otsuse vastu-võtmist ilmnes siiski, et esialgne kava on olnud puudulik ja nõuab olulisi täiendusi. Kõigepealt tekitas muret küsi-mus, kes teeb ära nende talude teopäevad, kust on võe-tud mees maamiilitsasse. Oli selge, et talud pole suuteli-sed teenima üheaegselt kroonut ja mõisat. Pealegi arvas näiteks elutark Liivimaa kindralkuberner E. Dahlberg, et talupoegi on kasulikum enda poole meelitada väikeste mõõndustega.

Eestimaa rüütelkond pidas maamiilitsa loomist kuninga poolt meeletuks sammuks. Aadlikud koostasid kohe terava protestikirja maamiilitsa loomise vastu, kuid viivitasid selle ärasaatmisega lootuses, et kuninga üritus iseendast läbi kukub. Kui aga aprillis algasid kevadised põllutööd ja asi hakkas muutuma tõsisemaks, saatis Eestimaa rüü-telkond oma protestikirja ära.

Maamiilitsa moodustamisel talupoegadele tehtavad mõndused olid mõnevõrra erinevad Eesti- ja Liivimaal. Liivimaal lubati otsekohe vabastada teotööst need talud, kes on andnud mehi maamiilitsasse, kuid et mõis kahju ei saaks, tuli nende teopäevad ära jagada ülejäänud talude vahel. Eestimaal vabastati maamiilitsasse mehe andnud talud ainult abiteost, kusjuures sealgi pidi nende talude teopäevad jagatama ülejäänud talude vahel. Kevadel kärbiti aga Eestimaal sedagi väikest soodustust ning need talud jäid vabaks abiteost ainult päevil, mil maamiilitsamehed käisid sõjaõppustel, s. t. kahel päeval nädalas.

Talupojad olid oodanud maamiilitsast palju rohkem, kui see tegelikult andis. Õigupoolest oli maamiilits talurahvale ainult uus ja küllaltki raske sõjakoormis. Kuni selle tõeni jõuti, valitses võrdlemisi suur tung maamiilitsasse. Loodeti, et nii pääseb «kroonu alla». Kohati nähti aga maamiilitsas «sakste riukaid», suhtuti sellesse algusest peale kahtlevalt. Üldiselt arenes Eestimaal maamiilitsasse registreerimine 1701. aasta kevadel siiski võrdlemisi elavalt, kuid juba kevadiste põllutööde ajal algasid esimesed konfliktid. Mehi maamiilitsasse andnud talupojad ei tahtnud sugugi enam vana viisi tegu teha. Mõisnikud omakorda olid huvitatud sellest, et kevadised põllutööd kulgeksid kiiresti ja arusaamatusteta, kuid võimude kava jaotada maamiilitsatalude tegu ülejäänud talude vahel oli üsna utoopiline. Nimelt polnud paljud talud suutelised taluma pikemat aega niisugust rasket tegu.

Kevadel püüti kitsaskohtadest kuidagi üle saada venitamisega. Maamiilitsa komplekteerimine ohvitseridega arenes aeglaselt ja vaevaliselt, kuigi Karl XII oli lasknud selleks aegsasti valmistada nimekirjad aadlikest, kes sõjaväeteenistusest kõrvale olid hoidnud. Koht maamiilitsas ei ahvatlenud kedagi, kuigi ohvitserid pidid sinna astumise korral saama kohe aukõrgendust. Eestimaal kindral-kuberner A. J. de la Gardie oli pärast kuningalt saadud peapesu muutunud väga püüdlikuks ja määras juba 21. jaanuaril miilitsarügementidele komandörid ning nende allüksustele ülemad, kuid paraku ainult paberil. Tegelikult saadi väeosadele ülemad alles pärast pikka kauplemist, kuid täielikult ei suudetud maamiilitsat ohvitseride ning allohvitseridega komplekteerida sügisekski. Nagu mõisnikud ei soovinud maamiilitsa ohvitseriks

hakata, nii ei tahtnud ka väikelinnade elanikud ja maal elavad sakslased maamiilitsasse allohvitseriks tulla. Õigupoolest kardeti allohvitseri ametit veel rohkemgi. Allohvitseri ametit pakuti ju inimestele, kes elatusid oma tööst (käsitöölised, väikekaupmehed ja mõni üksik opman). Kui mõisnikul oli palga kõrval kindel sissetulek oma mõisast, siis neil polnud sõjaväes teenides kuskilt abi loota, vaid tuli edaspidi oma perekonda elatada allohvitseri palgast. Ja oli karta, et Rootsi kroonu sedagi palka alati õigeaegselt välja ei maksa (nii see pärast oligi).

Kevadtööde ajal otsustasid maamiilitsa ülemad õppuste korraldamise katkestada ja need jäetigi võimude heakskiidul ära.

Kevadel lahkusid Karl XII väed Eestist. Kui algul veel tasahilju loodeti, et kuninga väed varsti jälle tagasi tulevad ja maamiilits mõisnike rõõmuks ainult paberile jääb, siis sügisel tuli need lootused maha matta, sest Karl XII saatis käsu kutsuda maamiilits lippude alla ja marssida W. A. Schlippenbachi välivägede juurde. Augustist oktoobrini käisid kibekiired ettevalmistused maamiilitsa lahinguvalmis seadmiseks. Relvadeks anti maamiilitsameestele vanad püssiloksud ja Saksi vägede moonaladudest saagiks saadud mõõgad. Ohvitseride ja allohvitseride ametikohtade täitmisega oli tõsiseid raskusi, kuid ka meestest ei saadud kokku kaugeltki mitte kõiki, kes olid end lasknud kirja panna. Hädaga pooleks seati maamiilits siiski sõjakäiguks valmis, kuigi mitte nii arvukana, nagu seda paberite järgi oleks võinud arvata. Seejuures ilmnes kohe, et maamiilitsa võitlusvõime pole kuigi kõrge. Suurem osa Liivimaa maamiilitsa pataljone (Liivimaal komplekteeriti maamiilitsat pataljonidena, Eestimaal aga rügementidena) jaotati laiali garnisonidesse (Alüksnesse, Pärnu ja Koknesesse), ainult mõni üksik saadeti W. A. Schlippenbachi väliarmee juurde. Eestimaal maamiilitsast läks suurem osa Narva komandandi Horni käsutusse, ainult Harjumaa maamiilitsarügement saadeti W. A. Schlippenbachi väliväkke, kes ühe selle rügemendi pataljoni paigutas Ahja kindlustatud tugipunkti. Hiljem oli rügemendi baasiks Tartu kuni 1702. aasta sügiseni, mil väeosa saadeti tagasi Eestimaale.

Järgmise aasta (1702) kevadel alustasid mõisnikud uut sõjakäiku mõõnduste vastu, mis olid tehtud taludele, kust anti mehi maamiilitsasse. Oma tõeliste eesmärkide

varjamiseks esinesid nad senise süsteemi puuduste kriitikaga. Tihtipeale ei olevat üks talu võimeline asendada maamiilitsasse antud meest, kui see rivist välja langeb (saab surma, raskelt haavata, deserteerib jne.), mõnikord olevat läinud mundri muretseminegi ühele talule raskeks. Arutati pikalt ja laialt, et maamiilitsamehi andnud talud on erineva suurusega ja järelikult on ebavõrdsed ka mõõndused, mis nad sellega saavad. Nimetatud targutuse põhjal tembeldati senine süsteem ebaõiglaseks. Mõisnikel läks korda saavutada täielik võit: Karl XII korraldusel muudeti maamiilitsa komplekteerimise põhiprintsipi.

Liivimaa Eesti distriktis tehti muudatused teatavaks majandusasehalduri G. Strömfeldti patendiga 19. maist 1702: «Selleks et maamiilitsa korraldus saaks õigemini ja paremini sisse seatud, on otstarbekohane jagada iga mõisaala nii paljudeks roodudeks, kui sealt adramaade arvu järgi peab maamiilitsasse minema soldateid, ja sellisel viisil, et iga roodu jaoks määratakse proportsionaalselt vastav arv talusid. Need talud oleksid kohustatud ühiselt hoolitsema nii soldati korrapärase andmise kui ka tema vajaliku varustamise eest sel kombel, et nad seda kohustust, mida seni üks või teine talu on pidanud üksinda keeldumata täitma maamiilitsasse antud soldatite heaks, edaspidi oleksid kohustatud kandma proportsionaalselt talude suurusele. Seeläbi peab siis tema kuningliku majesteedi kõige armulikuma käsu järgi ära jääma vabastamine mõisateost, mida seni on kasutanud need talud, kes üksinda on andnud ja varustanud maamiilitsa soldateid... Sõjaväkke võetud maamiilitsa soldat muutub seda enam sõnakuulelikuks, teised aga, kes koju jäävad, on seda enam valmis selleks kaasa aitama, sest tema kuninglik majesteet on kõige armulikumalt arvanud ülejäänud talupojad, peale igalt ratsateenistuselt võetava 10 mehe, maa harimiseks ja armee teenimiseks koju jätta. Selle järgi peab talitama igaüks, kellesse see puutub.»

Paberil klappis see kõik hästi ja võis lüüa tööpoolest kaks kärbest ühe hoobiga, nii et mõisnikud said jälle vana viisi tegu, talupojad hakkasid agaramalt mehi varustama, maamiilitsa soldatid aga muutusid kuulekamaks. Kuid tegelikult pörkas uus korraldus talupoegade vastupanule ja nõrgendas veelgi enam maamiilitsa võitlusvõimet.

Sit et nüüd mitte
 tarwis ei olle et Sa-
 lo Bojat enmast wainus wan-
 newat / ja Kamlaste wasto
 läbbawat / me lebbi nemmad
 mötsewat pähsda omia No-
 tuust / Leibategaemissel / Lu-
 tuust / ja muust Kä jures tar-
 wis ollewa Soest / ja ninda
 se lebbi emmamb Naho kui
 Nasso sahtwat sihs kästetare
 se ka sure Ammeti polest / et
 keik koggotutmit Sallo Bo-
 jat

jat seddamaid / kui se Kamat
 sahb mabbatoetut / übbest läb-
 tuwat / ja Hojo pole läbha-
 wat / ja säbt sedda keik teiwat /
 mis nende Nohhus on. Me-
 jerret sammakuletkkust peap-
 techtama. Ammet meie
 Nunninglikko Tallina väht
 selle 30. Michku Ku Wa-
 wat selle 1703. Aastal.

AXEL JULIUS de la CARDIE.

Kindralkuberner A. J. de la Gardie plakat 30. septembrist 1703.

Aastail 1702—1704 lagunesid paljud maamiilitsäüksu-
 sed. Ühtlasi selgus, et talupojad pole võimelised maa-
 miilitsa ridades tekkinud lünki täitma. Seetõttu tuli osa
 väeosi liita, teisi täiendati värbamisega, kolmandad likvi-
 deeriti ja mehed viidi üle värvatud väeosadesse. 1706.
 aastal lõpetati Eestimaal ametlikult maamiilitsa rügemen-
 tide täiendamine uute meestega, kuid 1708. aastal hakati
 neid jälle nõudma.

Me ei tea praegugi veel täpselt, kui palju mehi värvati
 või maamiilitsasse ja teistesse niisugustesse väeosadesse
 võeti. Võime seda teha üksnes ligikaudselt. Ligikaudsete
 arvestuste järgi mobiliseeriti Eesti- ja Liivimaalt Rootsi
 vägedesse Põhjasõja perioodil umbes 25 000 meest, neist
 12 000—14 000 värvatud vägedesse ja 8000 maamiilitsasse.

Erakordsetel juhtudel kutsusid võimud nimetatud väe-
 osadele lisaks kokku ajutisi väekoondisi, mida nimetati
 väkkekutse alusel moodustatud salkadeks. Baltimaadel
 tuleb meil eristada kahte väkkekutse liiki. Esimene oli
 üldine väkkekutse ja teine (1701. ja 1702. aastal) nn.
 saksa soost elanike väkkekutse.

Üldväkkekutse kuulutati välja, kui provintsi ähvardas otsene oht, s. t. siis, kui oli oodata Rootsi vaenlaste (meie alal pärast 1701. aastat praktiliselt ainult Vene väe) pealetungi. Üldväkkekutse peale pidid ilmuma kõik sõjaväeteenistuseks kõlblikud maamehed ja väikelinnade meeselanikud. Mõisnike nõudmisel hakati hiljem talupoegade väkkekutset piirama, nõuti ainult teatavat arvu talupoegi, näiteks ühte igalt adramaalt. Üldväkkekutsega kokkukäsitatud mehed pidid kas ühinema regulaarvägedega või astuma iseseisvalt tegevusse sissetungijate vastu.

Praktiliselt ei läinud üldväkkekutsete korraldamine sugugi nii libedalt, nagu võimud olid lootnud. Põhjasõja kümne esimese aasta jooksul Balti provintsidest korraldatud üldväkkekutsetel polnud igatahes mingisugust sõjalist tähtsust. Kõigepealt käis bürokraatlik masin aeglaselt ja harilikult ei jõutud vastase äkkrünnakute puhul üldväkkekutset välja kuulutadaagi. Teiseks kuulutati väkkekutseid tihtipeale välja põhjusetult, siis kui mingisugust hädaohtu polnudki. Niisugune asjatu paanika tekitamine muutis elanikkonna väkkekutsete vastu umbusklikuks. Kolmandaks mõistsid ka talupojad, et ega väkkekutse abil kokkuaetud meestest sõjas suurt kasu pole, ja eelistasid pigem metsa pageda. Veelgi halvavamalt mõjus üldväkkekutsetele aga see, et talupojad katkestasid kohe pärast üldväkkekutse väljakuulutamist teotöö tegemise ja mõisnikud hakkasid võimudelt väkkekutse tühistamist nõudma või püüdsid ise talupoegi teole sundida. Mõlemal juhul oli tagajärjeks väkkekutse läbikukkumine.

Veidi teistsugune oli lugu sakslaste üldväkkekutsega. Nagu oleme korduvalt rõhutanud, püüti kohalikke sakslasi maksu mis maksab koondada Rootsi lippude alla. Sõjaväeteenistusest kõrvalehoidujad sakslased kavatsesi algul võtta maamiilitsasse. Aadlikud pidid seal endale koha leidma ohvitseridena, mitteaadlikud allohvitseridena. Ent maamiilitsa loomisest hoolimata jäi ikkagi üsna palju saksa soost mehi, kes ei teeninud kroonut. See oli küllaltki väärtuslik reserv, sest enamik aadlimehi oli noorusel osa võtnud sõdadest või vähemalt teeninud mõnda aega sõjaväes. Et neidki sõjapidamisel kasutada, anti mõisnikele ja teistele sakslastele käsk astuda väeteenistusse väkkekutse korras, s. t. ilma palgata ja oma relvadega. Nagu võis oodata, ujutasid saksa soost mõisnikud ja antvärgid kindralkuberneri kantselei üle palvetega end

ühel või teisel põhjusel väkkekutsest vabastada. Paljudel oli seejuures kirjale lisatud mõne arsti või ainult kirikuõpetaja tõend, et palve esitaja on haiguse tõttu sõjaväeteenistuseks kõlbmatu. Niisuguseid tõendeid oli üsna kerge saada, sest piisas sellest, kui kirikuõpetaja kinnitas, et antud isik on talle kunagi oma häda kaevanud. Võimud vastasid omapoolse manöövriga ja lubasid «haigetel» saata asemikke, kuid seegi ei aidanud kuigi palju. Hiljem alustati mitmekümne isiku vastu kohtuhagi üldväkkekutsest ebaseadusliku kõrvalehoidumise pärast, tegelikult aga asi kaugemale seletuste nõudmisest ei läinud. Nii kukkus läbi kaks ulatuslikumat katset sakslastest elanikkonda juhtida Rootsi lippude alla. Kuid nendel katsetel on ka teine külg. Just tänu sellisele järjekindlale survele saadi suurem osa sõjaväeteenistuseks kõlblikest mõisnikest kuninga lippude alla. Sõjaväes ohvitserina teenida oli ju palju kasulikum, kui välja minna väkkekutse peale. Sõjaväes sai palka, väkkekutse korral tuli ilmuda oma relvade, hobuse ja varustusega ning palgast polnud juttugi. Kui seda arvesse võtta, paistab lausa naiivsena balti-saksa ajaloolaste väide, et balti-saksa aadel teenis Rootsi armees ohvitseridena üksnes suurest truudusest Rootsi krooni vastu. Sellest hoolimata on niisugune seisukoht veel siiani käibel näiteks Lääne-Saksa ajaloo teaduses. Aadlike hulgaline astumine Rootsi sõjaväkke ei tõenda mitte kui midagi, sest sisuliselt oli tegemist lihtsalt mobiliseerimisega, kui kasutada tänapäeva terminoloogiat.

Baltimaadel moodustatud Rootsi vägedele oli iseloomulik ebapüsivus ja ebausaldatavus, mis oli tingitud väga rohkearvulisest deserteerimisest. Väejooks oli igapäevaseks nähtuseks. See on täiesti arusaadav, sest vägivaldselt värvatud vabadik või linlane ning kroonusakste ülekohtu ja pettuse pärast kibestunud maamiilitsamees ei võinud ju põleda soovist surra tema kuningliku majesteedi eest. Teiseks avaldas mõju vägede halb varustamine, korrapäratult ja mittetäielikult makstav palk (tegelikult jäi kuni pool aastapalgast saamata). Ilmselt halva varustamisega on eeskätt seletatav deserteerimisjuhtumite arvu suurenemine sügiskuudel.

Deserteerimisest rääkides tuleb siiski märkida ühte asjaolu. Nimelt püüdsid eestlastest ja lätlastest väejooksikud tavaliselt leida teed tagasi oma endise igapäevase tegevuse juurde, kuid sakslastest sõjaväelaste hulgas lei-

duš ka seesuguseid, kes tegid deserteerimisest rahateenimisvahendi, kuigi see oli üsna riskantne ettevõte. Munder ja relvad olid turul kõrges hinnas ja nõutavad kaubad ning pealegi said sõdurid värbamisel ka käsiraha (harilikult ühe riigitaalri ümber). Niisugused seiklejad astusid mõnda rügementi, kuid püüdsid sealt pärast varustuse kättesaamist võimalikult kiiresti põgeneda. Varustus müüdi kasuga maha ja astuti teise rügementi (esimesest muidugi tükk maad eemal). Nii korrati seda tükki veel mõned korrad ja siis katsuti võimalust mööda kaduda kuhugi Soome või Rootsi.

Deserteerimine oli Baltimaadel asuvates Rootsi vägedes väga raskeks probleemiks, kuid see nähtus oli küllaltki levinud värvatud vägedes ka mujal Euroopas. Rootsis ja Soomes roodusüsteemi alusel moodustatud vägedes seevastu oli väejooks hoopis harvem esinevaks nähtuseks.

Juba algusest peale püüdsid võimud kõigiti väejooksu pidurdada. Tabamise korral karistati niisugust jooksikut teistele hirmuks kadalipuga ja mõned tõmmati sama eesmärgi saavutamiseks koguni võlla. Kuid väejooksiku leidmine polnud sugugi nii lihtne. Elanikud (nii talupojad, linlased, mõisnikud kui ka kaupmehed) püüdsid väejooksikuid varjata. Lihtrahvas tegi seda solidaarsusest, ekspluateerivad kihid aga nende tööjõu kasutamiseks, sest sõja tõttu hakkas tekkima puudus tööjõust. Võimud keelasid kohe sõja algul väejooksikute töölevõtmise. Eestimaa kindralkuberneri plakatiga 23. aprillist 1700 määrati väejooksiku varjamise eest trahviks 30 riigitaalrit, väejooksiku ülesandmise eest lubati tasu 1 riigitaalri. Liivimaal keelati 19. juulil 1700 kahtlastele isikutele ulualuse andmine ja kästi kõik sellised kohe ametivõimude kätte toimetada. Kuid kõik rohkearvulised korraldused ei suutnud deserteerimist vähendada. Ei aidanud seegi, kui 5. jaanuaril 1701 Eestimaa kindralkuberneri plakatis tunnistati, et selle ajani polnud veel ühtegi väejooksikut üles antud, ja tõsteti ülesandmise tasu kolmekordseks (s. t. 3 riigitaalrini).

Väeosade ülemad kurtsid pidevalt desertööride rohkuse üle ja palusid luba saata välja väejooksikute püüdmiseks sõjaväesalku. Tihtipeale tegelesid niisugused salgad ühtlasi värbamisega. Mõnikord olid niisuguste salkade ülemad saanud mõningaid näpunäiteid väejooksiku ligikaudse asupaiga kohta.

Eriti massiline oli maamiilitsast deserteerimine. 7. detsembril 1701 anti selle tõkestamiseks välja eestikeelne plakat. «Et koggemata kuluxe, et need Ma-wäex welja kirjutut Tallopojad omma Mele perrast, ilma omma sädut Obseride Lubba nend Regimentidest, kummade all nemmad pandud errajooxwat nink kojo tullewad; Seperrast et nisuggune Wallatus eespiddi kelaxe, ja need errajooksiad seddamaid omma Regimentide jure taggase mingo, säetaxe sesinnane Nuchtlus, et need Perremehhet, kummad Mehhed weljapannud; kus need sammad omma Regimentide alt errajooxnut, nink nemmad neid koddo wasto wotwat nink Kochto-Wannambille mitte warsi täda andwat, siis issi peawat nende eest seisma, ja nende assemel nende Regimentide all Soldatix pantama; Agga need Errajooxiad issi peawat Ello poolest nuhheldama; me jerrel igga üx, kenne Kohhus on sedda tehhele panda oma asja säako nink Nuchtlusse eest ennast hoidko.»

Tegelikus elus harilikult siiski nii karmilt ei toimitud. Väejooksiku (tollal nimetati neid ärajooksjajaks) karistamiseks peeti tavaliselt küllaldaseks ihunuhtlust (kadallippu), peremeeski sai mõnikord peksta, vahel aga pääses päris terve nahaga. Nii tuli Viisu mõisa talupojal Uustalu Jaagul, kes oli endale sulaseks võtnud maamiilitsa väejooksiku Pendi Mardi, muretseda viimasele trahviks ainult uus munder, sest vana mundri oli Mart talutööl läbi kulanud.

Niisiis saadeti harilikult väejooksikuid püüdma sõdurite salgad, kes tavaliselt tegelesid ühtlasi ka uute meeste värbamisega. Sellised salgad olid kõige vihatumaks küllaliseks nii talupoegadele kui ka mõisnikele. Pole sugugi imeks panna, et talupojad astusid nende vastu sägeli välja ja kihutasid nad vahel häbiga põgenema.

Esitame ühe tollele perioodile tüüpilise ettekande, milles värbamissalga ülem kapten H. E. Hausen kurdab oma rügemendiülemale talupoegade vägivalda üle ja palub süüdlasi karmilt karistada (palvekiri on esitatud 1. detsembril 1702). «Kui ma olin juba 4 meest kokku kogunud [s. t. vägivaldselt värvanud — H. P.] Purdi mõisa maalalt, läksin ma selle peale minuga kaasas oleva meeskonnaga härra ooberstleitnant Strahlborni kõrtsi öömajale, kus Purdi talupojad minule öise magamise ajal ootamatult salakavalal ja kuritegelikul kombel kallale tungisid. Kõrts, kus ma olin oma inimestega, piirati kohe

sisse, kõrtsi uks ja aknad peksti vägivaldsel viisil puruks, tehti lahti ja tungiti meile vikatite, kirveste ja teiste mörtsukalike riistadega kallale. Nagu näitab juurdelisatud kirjalik tunnistus, olime sellepärast sunnitud nende kui mörtsukate vastu kasutama lubatud hädakaitset, mille läbi aga ei ole saadetud korda rohkemat, kui et on jagatud mõlemalt poolt lööke ilma verevalamiseta. Oma värvatud meestest olen ma aga seal ilma jäänud. Järgmisel päeval ei jätnud nad aga järele mind ja minu mehi üle kahe miili taga ajamast ja jälitamast selliste väljenditega, et kus nad meid kätte saavad, sealt ei pea meie terve nahaga pääsema...»

Talupoegade klassisolidaarsus väljendus väga kujukalt niisugustes kallaletungides värbajate salkadele. Ja peab ütlema, et need kallaletungid olid küllaltki sagedased ning valmistasid Rootsi võimudele palju peavalu. Kallaletungijate kohtulik vastutuselevõtmine oli üsna tülikas, sest neile kuulus ka mõisnike poolehoid. Mõisnikud oskasid ju niigi aeglast asjaajamist venitada ja seetõttu jäid tihti-peale sellistest kallaletungidest osavõtnud talupojad karistamata.

Pilk kõrvale

Sõjakoormiste süsteemi ja vägede komplekteerimise mehhanismi ning just nende tegeliku funktsioneerimise kindlakstegemine on Nõukogude Eesti ajaloolaste viimase aja saavutusi. Kodanlikud eesti ajaloolased koondasid peatähelepanu eestlaste osavõtule Põhjasõjast Rootsi väeüksustes. Ja sedagi käsitleti üksnes Rootsi-truuduse avaldusena ja püüti koguni luua teooriat eesti rahvusväeosade olemasolust Rootsi armees. Seejuures katsuti lubamatul kombel ignoreerida massilist deserteerimist, talupoegade võitlust värbamise vastu, väkkekutsete läbikukkumist jne.

O. Liiv ja H. Sepp pühendasid eestlaste osavõttu Põhjasõjast uurides erilist tähelepanu just neile, kellel oli õnnestunud saada Rootsi väes ohvitseriks. Neid õnneseeni läks korda leida siiski äärmiselt vähe — umbes 15 000 eesti rahvusest mehest ainult 40 allohvitseri ja ohvitseri. Kui Rootsi vägedes tuli keskmiselt iga kümne mehe kohta üks allohvitser või ohvitser, siis oleks proportsionaalse jagunemise korral 1500 neist pidanud olema eestlased. Üksikute reameeste ohvitseriks tõusmine tõestab ainult seda, et niisugune asi Rootsi vägedes võimalik oli (see on aga üldtuntud tõsiasi), kuid selliste õnneseente vähesus näitab omakorda, et tee «tähtede poole» oli lihtsale inimesele küllaltki okkiline.

Eesti rahvusväeosade olemasolust Rootsi armees XVIII sajandi algul ei saa tegelikult juttugi olla. Sõjaväes peegelduvad ju samad suhted ja vahekorrad, mis on iseloomulikud igapäevasele elule. Soldatiks olid eesti või läti talupojad ning alamad linlased, allohvitseriks harilikult saksa antvärgid, väga harva ka mõni saksastunud eestlane või lätlane, ohvitseriks (peale üksikute erandite) saksa mõisnikud. Sõjavägi ise allus Rootsi kuningale ning pidi tegutsema vastavalt tema käskudele ja plaanidele.

Vahe seisis ainult selles, et erandeid esines sõjaväes natuke rohkem kui eraelus.

Kui võrdleksime Rootsi poliitikat Baltimaades ja Soomes Rootsi võimude poliitikaga emamaal, siis saaksime kindlasti teha nii mõnegi huvitava järelduse. Kahjuks on selline võrdlemine küllaltki raske, sest sotsiaalmajanduslikud olud olid neis väga erinevad. Tänapäevalgi tekitab kahe maa elatustaseme võrdlemine teadlastele rohkesti peavalu, kuid XVII ja XVIII sajandist on meie käsutuses andmeid märksa vähem ja kaugeltki mitte kõik aspektid pole küllaldaselt läbi uuritud. Nii näiteks ei ole rootsi ajaloolased suutnud kuni kõige viimase ajani lahendada küsimust, kuidas mõjus Põhjasõda Rootsi majanduselule, eriti põllumajandusele ning rahva elatustasemele. Ühed (Schartau, Kellgren jt.) arvasid ja arvavad, et kuigi Põhjasõda põhjustas teatavat langust mõnedel majandusaladel ja alandas mõnevõrra rahva elatustaset, ei saanud Rootsi majandus ja rahva heaolu Põhjasõja aastail siiski eriti kannatada. Teised (Axelson, Olander) seevastu kriipsutavad alla, et Põhjasõda tõi kaasa suuri raskusi ja kutsus esile rahva vaesumise ning majanduselu tunduva languse. Nüüd on selgunud, et lõpliku otsuse langetamine nõuab veel pikka ja hoolikat eeltööd, sest allikad peegeldavad olukorda eri vaatenurga all ja tihtipeale pole nad üksteisega ilma pikemata võrreldavad. Kui juba ühe maa ajaloolased on lausa hädas probleemiga, millist mõju avaldas Põhjasõda maa majandusele, siis tunduvalt raskem on võrrelda sõjakoormiste mõju erinevates maades, mille sotsiaalmajanduslikul korral oli palju erinevusi. Üht-teist muidugi saab teha, kuid tuleb meeles pidada, et need tulemused on esialgsed ja paljuski ebatäpsed.

Ükski ajaloolane ei kahtle, et Baltimaad said Põhjasõja tagajärjel rohkem kannatada kui Soome ja et Rootsi omakorda kannatas Soomestki vähem. Niisugune on üldlevinud seisukoht ja sellega tuleb ilmselt nõustuda, kuid kuidas kindlaks määrata, millisel määral mõjutasid nende maade majandust sõjakoormised, sest kõige suurema löögi Baltimaade majandusele andis ikkagi 1709. aasta nälg, 1710.—1711. aasta katk ja otsene sõjategevus. Rootsi emamaa seevastu sai sõjategevuse tõttu kannatada suhteliselt vähe ja sedagi ainult ääremaades (Skåne ja mõned rannikualad).

Käesolevate ridade autor on püüdnud teha ühe väikese

arvestuse. Sellest selgub, et kui kontributsioon näib Rootsis olevat olnud raskem kui Baltimaades, siis küüti, majutamist ja kindlustustöid nõuti seal palju vähem. Kuid need koormised olid ju tegelikult raskemad ja vihatumad kui kontributsioon. Sõjaväkke võtmise intensiivsus oli kõige suurem Soomes, seejärel Baltimaades ja väikseim Rootsis endas. (Baltimaades oli intensiivsus umbes poolteist korda suurem kui Rootsis.) Kuigi need võrdlused on äärmiselt ligikaudsed ja umbmäärased, koorub neist siiski välja kindel tendents — Rootsi võimud püüdsid igati säästa emamaa ressursse. Pealegi oli enne 1709. aastat sõja otsene ja ka kaudne mõju Rootsi emamaale suhteliselt väike.

Huvitav oleks teha mõningaid võrdlusi selle kohta, kuidas mõjus sõda eri klasside majanduslikule heaolule. Seoses sellega tuleb puudutada veel viljakaubandusele seatud kitsendusi, mis avaldasid tunduval määral mõju Baltimaade majanduselule. Teatavasti kehtestati Karl XII käsul teravilja müügile ja isegi linnatoomisele karmid kitsendused. Kuni Karl XII oma vägedega asus meie maal, peeti sellest keelust rangelt kinni. Pärast kuninga lahkumist hakkasid kohalikud võimud suhteliselt kergel käel andma lubasid teravilja linnaveoks. Kitsendusi tehti ainult suurematele maksuvõlglastele. Ja 1702. aasta sügisest alates kutsusid võimud ise mõisnikke üles teravilja linna varjule vedama (võimud tahtsid nii luua piiramise puhuks linnadesse küllaldasi teraviljavarusid). Ühes asjas olid võimud siiski — nii kaua kuni Eesti ala jäi Rootsi valdusse — küllaltki ranged: vilja väljavedu ei lubatud. Kuid just teravili oli olnud selleks hästi minevaks kaubaks, mille väljaveost rikastusid nii mõisnikud kui ka kaupmehed. Võrdlemisi harva anti lubasid väiksemate viljakoguste toimetamiseks Soome ja Rootsi ning ainult korra tehti karmides määrustes erand: 1707. aastal lubati Tallinnast välja vedada 1000 sälitist (ca 2000 tonni) vilja.

Veidi parem oli lugu Riiaga, sest seal lubati välja vedada Poola aladelt pärinevat transiitvilja. See andis kaupmeestele kombineerimisvõimalusi ka oma Liivimaa vilja transiitvilja nime all välja vedada.

Vilja väljaveo keeld mõjus eriti rängalt mõisnike ja linnakaupmeeste majapidamisele. Nad ei saanud kasutada viljakaubanduses valitsevat soodsat konjunkturi, mis oli tingitud Hispaania pärilussõjast ja Poola vilja väljaveo

vähenedisest. Kuigi suur hulk teravilja kulus Rootsi vägede ülalpidamiseks, ei suutnud see siiski ammendada vilja ülejääke mõisates ja viljahinnad jäid Baltimaadel sõja-aastail (kuni 1709. aastani) suhteliselt madalaks.

Eramõisate majanduslikku olukorda mõjutasid sõjakoormistest kõige rohkem kontributsioon ja ratsateenistus. Kokku neelasid need 30—60 protsenti mõisate aastast sissetulekust. Rendimõisad said seevastu suhteliselt vähe kannatada. Hoopis hulluks muutus aga lugu siis, kui mõisasse paigutati majutamise korras sõjaväge, sest võis juhtuda, et mõisnik ei jäänud ilma mitte ainult oma tuludest, vaid pidi veel juurdegi maksma seemnevilja muretsemiseks.

Talupoegade majapidamise kohta pole meie käsutuses tollest ajast majapidamisraamatuid ja ega neid XVIII sajandi algul ei peetudki. Võime teha ainult üsna umbkaudseid arvestusi. Talupoegadele langev kontributsioon oli suhteliselt väike. Kõige enam kannatasid nad maamiilsasse võtmise, küüdikohustuse ja majutamise all. Viimased kaks kohustust põhjustasid pahatihti talumajandi täielikku laostumist. Pealegi tuleb arvesse võtta, et talupojad ägasid juba varem ränga mõisaikke all, mis neilt röövis küllaltki suure osa tööviljast.

Kui võrrelda Rootsi ja Soome majanduslikku olukorda Baltimaade omaga ning uurida sõjakoormiste mõju talupoegade majanduslikule olukorrale kõigis kolmes, siis tuleb alati meeles pidada, et Rootsis ja Soomes olid talupojad vabad, Baltimaadel ägasid nad aga raske mõisaikke all ja pidid niikuinii suure osa oma töövaevast loovutama mõisale.

Nälj ja Katk

Kuni 1708. aastani ei toimunud rasketest sõjakoormistest ja sõja enda laastavast mõjust hoolimata Baltimaade majanduselus rängemaid vapustusi. Viljahinnad püsisid isegi suhteliselt stabiilsed. Ilmastikuolud olid 1708. aastani enam-vähem normaalsed ja ka viljasaagid lähedased normaalsetele. Kuid sõda andis majanduselule pidevalt lööke, mis õonestasid aegamööda selle aluseid.

1708. aastal oli Eestimaal ikaldus. Näljased talupojad hakkasid end vabatahtlikult soldatiks pakkuma, et pääseda näljasurmast. Mõnevõrra leevendas olukorda siiski asjaolu, et Liivimaal oli saak tunduvalt parem ja eriti Tartumaalt veeti Eestimaale pidevalt vilja juurde. Kuid 1709. aastal haaras ikaldus juba Baltimaaid tervikuna. Niigi nõrgestatud majandusega provintsidest tekkis üldine näljahäda. Ikaldusest ja näljast annavad tunnistust ka teraviljahinnad: kui aastail 1705—1707 oli rukkisälitise hind kõikunud 24 riigitaalri ümber, siis 1709. aasta jaanuaris küsiti ühe rukkisälitise (ca 2 tonni) eest 36 riigitaalrit, juulis — 70 riigitaalrit, septembris — 80 riigitaalrit, oktoobris — 65 riigitaalrit. 1710. aasta veebruaris-märtsis maksis rukkisälitis 69 riigitaalrit. Nälja ja ikaldusega käis kaasas tohutu tragöödia. Talupojad otsisid tagajärjetult abi mõisalt ja riigivõimult, vaesed ja kerjused, kellele Tallinna võimud keeldusid odavama hinnaga vilja müümast, kihutati lõpuks koguni linnast välja. Kuid sellega polnud veel kõik hädad ammendatud. Näljale järgnes laastav katk. Katk ei säästnud kerjust ega mõisnikku, kirikuõpetajat ega vaest töömeest, kaupmeest ega talupoega. Ainult üksikud katkutõbised tervenesisid. Katku kiiret levikut ja hävitustööd kergendas eelnev näljahäda, mis oli õnestanud inimeste organismide vastupanuvõimet. Katk levis Eestisse Riiast, kuhu see omakorda oli tulnud Poolast. Seetõttu möllaski katk kõige metsikumalt Eesti läänepoolsetes piirkondades. Kuid katku levimist Eesti

idaosas pidurdas seegi, et Ida-Eesti oli juba Vene võimu all ning ühendused läänepoolsete kihelkondadega olid sõja tõttu nõrgenenud.

Meil ei ole praegu täpseid andmeid, kui suur oli katku laastamistöö. Tallinnas suri katku igatahes $\frac{3}{4}$ elanikkonnast. Nõukogude Eesti ajaloolase J. Konksu andmetel oli ka Eestimaa kihelkondades $\frac{3}{4}$ elanikkonnast katku surnud, kuid see teade põhineb 1712. aasta revisjoni materjalidel, mis on üsna ebatäpsed. Nimetatud revisjoni tehes ei võetud küllaldaselt arvesse mõisateenijaid ja vabadikke ning jäid hoopis välja need inimesed, kes olid ümber asunud või põgenenud metsa, soosaartele jm. ning polnud endisesse elukohta tagasi tulnud. Võib arvata, et tegelikult oli ohvreid veidi vähem ja katku suri ligikaudu $\frac{2}{3}$ elanikkonnast.

Rootsi võimu kokkuvarisemisega Eestis kaasnes seega katastroof, mis ületas kaugelt 1695.—1697. aasta näljahäda. Niisugused katastroofid olid Eesti ala ja eesti rahvast tabanud varem ainult XIII sajandi algul, siis kui muistne vabadusvõitlus lõppes kaotusega, ja pärast Liivi sõda. Mõlemal juhul oli eesti rahva arv samuti kahanenud niivõrd tunduvalt, et tekkis eestlaste väljasuremise oht.

W. A. Schlippenbach ja tema väliarmee

Juunis 1701 lahkus Karl XII armee Liivimaa Eesti distrikti piiridest ja liikus Riia poole. Juba 15. (16.) juunil oli kuningas nimetanud Liivimaale jäetavate välivägede juhatajaks ooberst Wolmar Anton von Schlippenbachi. Schlippenbachi saatus ja karjäär on küllaltki huvitavad ning mõned tema isiklikud taotlused on koguni hilisemat ajalookirjutamistki mõjutanud.

Wolmar Anton Schlippenbach sündis 1658. aastal Pärnu kreisi maakohtuniku pojana. Nagu suurem osa toleaeegseid aadlimehi, nii valis ka Schlippenbach endale sõjaväelase karjääri. XVII sajandi seitsmekümnendate aastate lõpul võttis ta Rootsi ohvitserina osa Rootsi-Taani sõjast, teenis seejärel Liivimaa garnisonivägedes ja sai 1688. aastal Riia garnisonis ooberstleitnandi auastme. 1692. aastal kuulus ta Liivimaa aadli opositsioonilisse rühmitusse, kes J. R. Patkuli juhtimisel võitles reduktsiooni vastu, kuid märkas peatselt, et riigivõimuga vägikaika vedamisest midagi head välja ei tule ning laskis end üle viia Rootsis paiknevasse väeossa. Kuigi ka W. A. Schlippenbachi süüdistati Rootsi-vastasest opositsioonist osavõtus, suutis ta sellest loost puhtalt välja tulla. Vähe sellest, Stokholmis õnnestus W. A. Schlippenbachil võita koguni kuninganna enda heatahtlik tähelepanu.

Põhjasõja algul oli W. A. Schlippenbach üks neist vähestest aadlimeestest, kes uskus kindlalt Rootsi vägede lõplikku võitu ja ruttas tekkinud olukorda kiiresti ära kasutama oma huvides. Ta hakkas omal kulul värbama tragunirügementi ning ülendati tänutäheks ooberstiks ja määrati selle rügemendi ülemaks. Muidugi nõudis nüüsgune patriotismi ilmutamine üsna soliidsed materiaalseid kulutusi, kuid üldkokkuvõttes oli see tehing siiski kasulik. Rügemendi ülem sai ju iga sõduri kohta korrapäraselt teatava summa ettenägematute kulutuste tarvis (*passee-volant penningar*) ja oobersti palkki oli tunduvalt

kõrgem ooberstleitnandi omast. Edaspidi õnnestus W. A. Schlippenbachil viia asi koguni niikaugemale, et Karl XII käskis pastorite poolt antud seisuste tragunid liita tema rügemendiga. See andis agarale ooberstile mehi päris muidu.

Sõjategevust alustas W. A. Schlippenbach Liivimaa ida-piiril. Tal õnnestus peagi saavutada mõningast edu. Oktoobris 1700 võttis ta ära mõned Vene lodjad Mehi-koorma juures. Sellest edusammust tehti kohe suur võit, sest üldiselt oli aeg Rootsi vägedele alles kehvavõitu ja pisemagi saavutuse puhul oldi rõõmsad. Novembris tõrjus W. A. Schlippenbach koos teiste Rootsi üksustega Vene väed Vastseliinast ja selle ümbruskonnast välja. Kuid kõik see ei teinud W. A. Schlippenbachi veel kuninga eriliseks armualuseks. Võimalus valitseja tähelepanu võitmiseks avanes aga peatselt. 1700. aasta detsembris pidi W. A. Schlippenbach oma tragunitega kaitsma Koiva jõe joont Saksi vägede vastu. Detsembri lõpul hõivas ta Alüksne (Alulinna), mis oli tollal tegelikult ainult lagunev peremeheta orduloss. Schlippenbach asus sinna oma väeosaga ning püüdis ajast ja arust läinud kindlustisi veidi kohendada. Schlippenbachi ettevõtlikkus meeldis kuningale ja Karl XII saatis talle Alüksnesse abivägesid. Niisuguse initsiatiivika tegevusega saavutaski W. A. Schlippenbach Karl XII silmis algatusvõimelise kohaliku väejuhi aupaiste. Kuna teised kohalikud väejuhid millegagi eriti polnud silma paistnud, siis jäi W. A. Schlippenbach Karl XII silmis ainsaks sobivaks kandidaadiks Liivimaa väliväe juhataja kohale. Ja kui Karl XII liikus Riia alla, saigi W. A. Schlippenbachist Liivimaa väliväe juhataja.

W. A. Schlippenbach oli saavutanud üsna lühikese ajaga küllaltki palju, kuid süües kasvab isu. Esialgu paistis uus kõrge koht talle ainult ajutise hüppelauana. Kuningas pidi ju sõjaplaanide kohaselt peagi jälle tagasi tulema ja äärmiselt oluline oli vahepeal midagi niisugust teha, mida saaks üles puhuda ja oma edasise karjääri sillutamiseks kasutada.

Paar esimest kuud oli elu piiril küllaltki rahulik. Sõjategevus piirdus väiksemate retkede ja kokkupõrgetega. W. A. Schlippenbach tõi oma peakorterid Alüksnest Kirumpääle. Algul lootis ta kuninga peatsesse tagasitulekusse ja paigutas oma väed vahipostidena laiali. Ja paljuke seda

väge oligi, mida nimetati kõlavalt väliarmeeks — kõigest 3000 meest. Postid asusid Vasknarva, Alatskivi, Mehi-koorma, Räpina, Vastse-Kasaritsa ja Rõuge juures. Lõuna pool oli tähtsamaks Rootsi vägede tugipunktiks Alüksne. Mõnevõrra hiljem ehitati Emajõe suudmesse blokhaus, mis pidi tagama Rootsi Peipsi flotillile vaba pääsu Emajõest Peipsi järve ja tagasi. Peipsi flotilli talvitusbaasiks oli ju Tartu ja häda korral otsis see samuti kaitset Tartu müüridelt.

W. A. Schlippenbach ei paigutanud oma väed valvepostidena laiali sugugi mitte juhuslikult. Niisugune paigutus oleks olnud väga soodne, kui sõjategevus oleks piirdunud üksnes väiksemate Vene salkade tagasitõrjumisega. Kuid juba õige pea selgus, et olukord on hoopis tõsisem. Luurajad ja salakuulajad tõid W. A. Schlippenbachile ikka ja jälle teateid, et Vene väed koonduvad suurel arvul Pihkvasse. Ühtlasi veendusid Liivimaa väliarmee ohvitserid igapäevastes kokkupõrgetes, et Vene vägede võitlusvõime pidevalt tõusis.

Vene sõjavägede ülemjuhatajaks Pihkvas sai Boriss Petrovitš Šeremetev. Šeremetev oli sündinud 1652. aastal ja paistnud kõigepealt silma diplomaadina. Ta oli aktiivselt tegev Türgi-vastase liidu sõlmimisel Austria ja Poolaga ning Poolaga rahu tegemisel aastal 1686. Aastail 1695—1696 võttis ta osa Aasovi sõjakäigust, alustades nii oma sõjamehekarjääri. 1700. aastal juhatas B. Šeremetev Vene vägede irregulaarset ratsaväge, mis Narva lahingu algul kohe põgenes lahinguväljalt, jättes jalaväe saatuse hooleks.

3. (4.) juunil 1701 nimetas Peeter I Pihkvas ja Novgorodis paiknevate Vene vägede ülemjuhatajaks B. Šeremetevi ning ülendas ta seejuures kindralfeldmarssaliks. Paraku on tänini veel käibel vananenud seisukoht, et B. Šeremetevist tehti feldmarssal tunduvalt hiljem, kuigi vene ajaloolane N. P. Volõnskoi juba 1912. aastal tõestas, et see toimus juunis 1701. Tegelikult muutus B. Šeremetev ainult Pihkvas asuva Vene väliväe (nn. Большой полк) ülemjuhatajaks, kuna Novgorodi vägede juhatamine koondus P. Apraksini kätte.

B. Šeremetev oli väga ettevaatlik väejuht, kes ei armastanud riski, hoolitses hästi sõdurite varustamise eest ega unustanud kunagi ka hobuseid. Vägesid harjutas ta pidevalt, et saavutada väeosade lahinguoskuste ja -kogemuste

B. Šeremetev.

pidevat kasvu. Suuremaid retki võttis B. Šeremetev ette alles pärast pikka kaalumist ja ettevalmistamist. Et Peeter I tahtis kiiremini saavutada võite, siis pidi ta oma väejuhti kogu aeg ergutama ja tagant sundima.

Karjäärihimulise intrigandi W. A. Schlippenbachi vas-

tas seisis tasakaalukas ja ettevaatlik, temast mõned aastad vanem Vene väejuht.

Narva lahingu järelmõjud kestsid mõnda aega ja väiksemad kokkupõrked lõppesid tavaliselt Rootsi vägede kasuks. Vene väejuhatusel oli suur puudus hästiõpetatud vägedest, sest enamik regulaarvägesid tuli pärast Narva lahingut uuesti luua. Teiseks ei tohi unustada ka seda moraalset mõju, mida lüüasaamine oli Vene vägedele avaldanud.

Septembriks oli olukord mõnevõrra paranenud. Vene vägedes oli suurenenud regulaarvägede osakaal, kuigi see ulatus esialgu alles kolmandikuni vägede üldarvust. Kui salakuulajate, keelte ja kohalike elanike käest oli muretsetud vajalikud andmed Rootsi vägede asukohtade kohta, otsustas B. Šeremetev ühe löögiga hävitada vastase vägede postid Rāpinas, Rōuges ja Vastse-Kasaritsas. B. Šeremetev saatis välja kolm korpust oma poja Mihhail Šeremetevi (11 000 meest), Korsakovi (3700 meest) ja S. Aigustovi (5300 meest) juhtimisel. Esimene korpus pidi andma löögi Rāpina, teine Rōuge ja kolmas Vastse-Kasaritsa vastu. 4. (5.) augusti varahommikul ründasid Vene väed kõiki kolme vastase posti. Ja siis selgus ootamatult, et jõudude killustamine oli kahjulik hoopis Vene vägedele. Ainult Rāpinas saavutati eesmärk: vastase post likvideeriti, suurem osa Rootsi väesalgast langes või jooksis laiali, 33 meest võeti vangi. Rōuge ja Vastse-Kasaritsa juures seevastu tabas Vene vägesid ebaõnn. W. A. Schlippenbach oli kuulnud Vene vägede peatsest rünnakust Rōuge ja Vastse-Kasaritsa postide vastu ning liikus oma peajõududega Kirumpäält ründajate selja taha. Vene väed olid sunnitud taanduma. Mõlemad pooled kuulutasid, et sõjakäik on toonud neile võidu. Vene väed pühitsesid Rāpina lahingu võitmist. W. A. Schlippenbach omakorda pasundas kogu maailmale suurtest võitudest Vastse-Kasaritsa ja Rōuge juures, kuigi mõlemas kohas oli õnnestunud Vene vägesid ainult taganema sundida ja taganejate kaotused olid olnud suhteliselt väikesed. Teade suurest võidust saadeti ka Karl XII peakorterisse Kuramaale. Ühtlasi nõudis Schlippenbach kuningalt abivägesid. Võiduteade oli muidugi Rootsi kuningale meelepärane ja tugevdas temas veelgi soovi jätta Pihkva piiramise plaan täide viimata ning sekkuda avalikult Leedu sisetülidesse. Võiduteated Liivimaalt tähendasid, et Vene väed ei ole seal niipea jälle

võimelised midagi suuremat ette võtma. Karl XII tõstis W. A. Schlippenbachi rõõmuga kindralmajoriks, kuid saatis talle abivägesid napilt, sest mehi läks kuningal endalgi oma uute plaanide teostamiseks hädasti vaja.

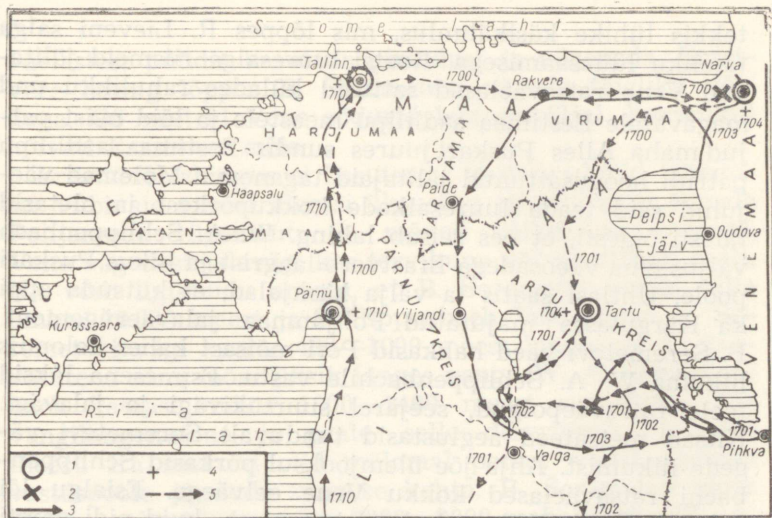
Schlippenbachi ülespuhutud relatsioon (teadaanne) võidust Rõuge ja Vastse-Kasaritsa all on paraku pääsenud ajalooteadusesse. Rootsi ajaloolased võtsid selle kriitikata üle, nendelt on selle omakorda laenanud suurem osa Lääne-Euroopa ja kodanliku Eesti ajaloolasi. Pole mõtet kahelda, et Vene väed Rõuge ja Vastse-Kasaritsa all löödi tagasi, kuid seda suhteliselt väikest võitu ei maksaks üle hinnata. Schlippenbach ei omistanud muide ise sellele võidule erilist tähtsust, vaid kartis tõsiselt, et peatselt algavad Vene vägede uued suured pealetungioperatsioonid ja just sellepärast ta nii meeleheitliku visadusega kuningalt vägesid manguski.

Sõjategevuses saabus pikem vaheaeg. Vene väejuhatustegi oma järelused septembris teostatud sõjaretkest ja hakkas vägesid ümber paigutama. Novgorodi piirkonnast toodi Pihkvasse abivägesid, esmajoones regulaarväe üksusi.

W. A. Schlippenbach sai seevastu täiendust üsna tühisel hulgal ja tal soovitati läbi ajada peamiselt provintsi oma jõudude, eriti maamiilitsa laialdasema kasutamise abil. Kuid W. A. Schlippenbach oli kindlalt veendunud, et maamiilits ei kõlba kasutamiseks välivägedes, vaid paremal juhul ainult garnisonides. Kui selgus, et kuninga käest pole abivägesid loota, püüdis W. A. Schlippenbach täiendada väliarmeed garnisonide arvel. Et garnisonid allusid kindralkuberneridele, kes ei nõustunud linnade kaitse niisuguse nõrgestamisega, siis ei õnnestunud W. A. Schlippenbachil ka sel teel midagi erilist saavutada.

Talvel W. A. Schlippenbach vastase tõsisemaid rünnakuid ei oodanud. Ja kui uskuda kroonikakirjutaja Chr. Kelchi teateid, veetis ta aega peamiselt joomingute ja bankettidega. Eriti suurejooneliselt pühitseti jõulusid.

Detsembri keskel lõpetas B. Šeremetev oma vägede ümbergrupeerimise. Tal olid täpsed andmed, et W. A. Schlippenbachi väliväed on koondatud talikorteritesse Erastvere mõisa ümber ja ta otsustas anda neile ootamatu löögi. 23. (24.) detsembril 1701 hakkas B. Šeremetev oma 18 800-mehelise korpusega Pihkvast piiri poole liikuma. Seekord moodustasid regulaarväed juba

Sõjategevus Eesti alal.

Tingmärkide seletus: 1 — kindlustatud linnad; 2 — lahingupaigad; 3 — Vene vägede reked; 4 — kindlustatud linna Vene vägedele alistumine; 5 — Karl XII poolehägede liikumine.

kaks kolmandikku kõigist Vene vägedest. W. A. Schlippenbachil oli tollal umbes 4500 meest. 26. (27.) detsembril jõudsid Vene väed piirile. Edasi liikusid nad ettevaatlikult, et mitte äratada Rootsi vägede tähelepanu. Märkamatu lähenemine siiski ei õnnestunud. Juba 27. (28.) detsembril sai W. A. Schlippenbach esimesed teated suuremate Vene vägede lähenemisest. Peab vahemärkusena mainima, et vanemas rootsi historiograafias kujutati asja nii, nagu oleks B. Šeremetev Schlippenbachi üllatanud, kuid juba O. Sjögren lükkas möödunud sajandil niisuguse arvamuse ümber ja tõestas, et Schlippenbach sai õigeaegselt teateid Vene peavägede liikumise kohta.

28. (29.) detsembril jõudis B. Šeremetevi vägi Peri mõisa ja jäi sinna öökorterisse. Järgmise päeva varahommikul saatis Šeremetev välja luuresalga S. Bahmetevi ja I. Nazimovi juhtimisel (kokku 660 meest). Umbes samal ajal või mõnevõrra varem oli ka W. A. Schlippenbach saatnud luuresalga (300 meest R. Lieveni juhatusel) olukorraga tutvuma. Mõlemad salgad pörkasid kokku ja

tekkis lühike käsikähmlus, mis lõppes R. Lieveni salga täieliku lüüasaamisega. Rootsi luuresalga riismeid jälitavad Vene ratsaväelased sattusid külades rahulikku und magavatele Eestimaa aadlilipu meestele ja löid neist paljud maha. Alles Puskari juures sundis Eestimaa aadlilipu patrull hoogusattunud jälitajaid taganema. Mõlemad väejuhid said teada luuresalkade kokkupõrkest ja oletasid täiesti õigesti, et ees seisab lahing. W. A. Schlippenbach väljus oma väeosadega Erastvere laagrist ja liikus Puskari poole. Ühtlasi saatis ta välja käskjalad, et kutsuda appi ka Kärgulasse majutatud Pohjanmaa jalaväerügement. B. Šeremetevi väed hakkasid Peri mõisast kahes kolonnis liikuma W. A. Schlippenbachile vastu. Esimesena läksid teele ratsaväepolgud, seejärel suurtükivägi ja jalavägi. Kitsad metsateed aeglustasid tunduvalt Šeremetevi vägede liikumist. Ahja jõe ülemjooksul pörkasid Schlippenbachi ratsaväelased kokku Vene eelväega. Esialgu lõi Schlippenbach Vene eelsalgad taganema, kuid pidi varsti ise taanduma Vene vägede kasvava surve all Erastvere küla juures asuvale künkale, oma suurtükkide ja jalaväe juurde. Vene ratsavägi püüdis jälitada taganevat vaenlast, kuid sattus peagi Rootsi suurtükkide kartetšitule alla ja pidi kaotustega tagasi tõmbuma. Lahingus tekkis väike paus, mille ajal Vene väed ootasid suurtükkide päralejõudmist ja hakkasid Schlippenbachi suhteliselt väikest korpust ümber piirama. W. A. Schlippenbach märkas ohtu ja püüdis teha ettevalmistusi taganemiseks. Ta kavatses alles nõrgast piiramisrõngast läbi murda ja asuda Erastvere mõisa, mis oli kindlustatud madala muldvalli ning pihttaraga. Välikindlustistes oleks olnud kergem oodata Pohjanmaa rügemendi saabumist ja tõrjuda Vene vägede rünnakuid.

W. A. Schlippenbach ei jõudnud ettevalmistusi siiski lõpule viia, sest Vene suurtükid saabusid enne kohale ja avasid tule, mille kattel Vene väed alustasid rünnakut. Rootsi ratsaväelased olid juba mõnda aega jälginud murelikult sündmuste arengut ja W. A. Schlippenbachi askeldamist. Kui Vene suurtükid mürisema hakkasid ja muu vägi atakile läks, ei pidanud Rootsi ratsanike närvid enam vastu. Nad kihutasid läbi alles nõrga piiramisringi Erastvere mõisa juurde ja sealt edasi Sangastesse. Üksikud jalaväelaste salgad püüdsid küll kohati avaldada vastupanu, kuid hävitati suurema vaevata. Enamik jala-

väelastest püüdis kasutada pimedust ja põgeneda. Erastvere lahing lõppes B. Šeremetevi vägede täieliku võiduga. Öö veetsid Vene sõdurid lahinguväljal, hommikul hõivati Erastvere mõis.

Erastvere lahingus ei kasutanud vastased kõiki läheduses viibivaid väeosi. Rootsi üksustest jäi lahingust eemale Pohjanmaa rügement ja mõned väiksemad väeosad, Vene vägedest jalavägi kas tervikuna või suuremalt osalt. Nii võib ligikaudu arvata, et B. Šeremetev saatis tulle umbes 10 000 meest ja Schlippenbach 3500 meest. B. Šeremetevi vägi kaotas 400—1000 meest langenute ja haavatutena ning mõni üksik langes vangi. W. A. Schlippenbach kaotas umbes 1000—1400 meest surnutena, 134 vangilangenutena ja peale selle deserteeris 700—900 meest. Ka seekord olid mõlemal poolel valed andmed vastaspoole jõudude suuruse kohta. B. Šeremetev pidas Schlippenbachi korpust 7000—8000-meheliseks, W. A. Schlippenbach väitis aga paari vangi sõnadele toetudes, et tema vastu oli sõdinud 100 000 venelast.

B. Šeremetevi võidukad väed läksid tagasi koju, sest talvine aeg ning toidu- ja hobumoonna vähesus takistas retke jätkamist. Tagasiteel hävitasid nad Harju maamiilitsarügemendi toetuspunkti Ahjas, mille maamiilitsamehed olid kiiruga maha jätnud, lahkumise eel mõned suurtükid jõkke lükates.

Erastvere lahing oli esimene suurem välivägede kokkupõrge, mille Vene väed võitsid pärast rasket lüüasaamist Narva all. Kuid lüüasaanud korpuse ülem W. A. Schlippenbach ei tunnistanud oma ametlikes teadetes ja kirjades Rootsi väe kaotuse ulatust. W. A. Schlippenbach püüdis end õigustada ja rõhutas kaotuse peamise põhjuseks Vene vägede tohutut ülekaalu (100 000 meest) ja juhuslikku paanikat, mis tekkis Rootsi ratsaväe hulgas. Ta teatas isegi suureliselt, et B. Šeremetevi vägi oli taandunud pärast lahingut kartusest, et Pohjanmaa rügemendiga ühinenud W. A. Schlippenbach neid ründab! Karl XII nimetas Erastvere lahingut juhuslikuks kaotuseks ja tänas koguni vägesid vaprust eest. Schlippenbachi versiooni võtsid hiljem tõena O. Sjögren ja mõned teised rootsi ajaloolased. Võiks ehk veel lisada, et Otepää pastor A. Virginius, kes kohalikke olusid ja Schlippenbachi vägede seisukorda hästi tundis, tegi ühes kirjas Liivimaa kindralkubernerile E. Dahlbergile teatavaks huvitava epi-

Vene tragun Põhjasõja aastail.

soodi, kuidas pärast Erastvere lahingut Schlippenbachi luurajad oma mehi Vene vägedeks pidasid ja nende ülemjuhataja sellest kuuldes kohe käsu andis väeosad taganemiseks valmis seada. Sangastest jalgalaskmine jäi ära ainult seetõttu, et eksitus peatselt selgus.

Erastvere lahingu kaotamine ei tähendanud veel sugugi Schlippenbachi väliväe võitlusvõime murdumist. Oma võidu tähtsust ei ülehinnanud ka B. Šeremetev. Vähehaaval hakkasid mõlemad pooled tegema ettevalmistusi uueks otsustavaks lahinguks.

W. A. Schlippenbach pani kõik oma sidemed mängu, et saada suuremaid abivägesid. Auahnel kindralmajoril oli ju päris selge, et edaspidised lüüasaamised tema karjäärile kuigi hästi ei mõju. Ja vähemalt esialgu õnnestus tal saavutada küllaltki suurt edu. Kuninga ema astus kindlalt Schlippenbachi poolele ja hakkas toetama tema taotlusi. Kuningas pidi lõpuks järele andma ja lubama, et Schlippenbachi vägesid täiendatakse Rootsis ja Soomes võetavate nekrutitega. Peale selle kavatses W. A. Schlippenbach kahekordistada maamiilitsa ja kuulutada välja kohalike sakslaste väkkekutse. Ta lootis koguda 20 000—40 000-mehelise armee, purustada selle abil B. Šeremetevi väed ja hakata omal käel piirama Pihkvat.

Kevadel varisesid kõik need ilusad plaanid kokku nagu kaardimajakene. Karl XII leidis, et talle endale on vaja Rootsist ja Soomest võetud nekruteid. Saksa elanike väkkekutse kukkus läbi. Maamiilitsa kahekordistamist ei hakatud üritamagi. Ainult pastoritelt nõuti teist tragunit igalt kihelkonnalt. Kokkuvõttes õnnestus W. A. Schlippenbachil oma lippude alla koondada umbes 7500 meest. Nii väikese väega ei võinud muidugi Pihkva piiramisest unistadagi.

Juuli algul 1702 olid B. Šeremetevi väed valmis sõjakäiguks. Ettevalmistused olid veninud, sest täiendusüksused saabusid hilja ja eriti suure hilinemisega jõudsid kohale uued hobused. Juuliks kujunes välja ka B. Šeremetevi sõjaplaan. Tema plaani järgi tuli pealöök suunata W. A. Schlippenbachi väliväe vastu ja see purustada. Et vastase välikorpus asub Sangastes, olid Šeremetevi luurajad juba kindlaks teinud. Ühtlasi kavatseti teine löök suunata Peipsi järve lääneranna vastu, et vältida Tartu garnisoni ja võimalike Rootsi abivägede liikumist Šeremetevi peakorpuse selja taha.

Esimesena astus tegevusse abikorpus (6000 meest kindralmajor Gulietzi juhtimisel). Lotjadele paigutatud Vene üksused hakkasid Rootsi Peipsi laevastikku järvelt välja tõrjuma, sest eelmisel suvel oli see teinud palju kurja järve idakaldal. Abikorpuse sõjakäik õnnestus hästi.

11. (12.) juulil vallutati Piirissaare juures Rootsi sõjalaev «Vivat», mis oli olnud üks suuremaid Peipsi flotillis ja seejärel tõrjuti ülejäänud laevad Emajõkke. Blokhaus Emajõe suudmes vallutati ja hävitati. Edasi sai Gulietzi korpuse tegevuse all kannatada Peipsi läänerannik.

B. Šeremetevi peakorpus alustas sõjaretke 12. (13.) juulil. 17 000-meheline korpus (neist ainult umbes 17% irregulaarseid vägesid) jõudis 15. (16.) juulil 1702 piirini. Vastase suure väe lähenemine sai peagi teatavaks ka W. A. Schlippenbachile. 17. (18.) juulil kutsus Schlippenbach oma peakorterisse Sangastesse sõjanõukoguks kokku väeosade ülemad. Ta tahtis taganeda Sangastest lääne poole, kartis aga kogu vastutust enda peale võtta, sest Sangaste positsioon oli kindlustatud muldvalli ja pihttaraga ning asus künkal, mis oli osalt piiratud soiste aladega. Peamine oht seisis selles, et vastane võis Sangaste laagri võtta ülekaalukate jõududega piiramisrõngasse, millest oleks raske välja pääseda. Schlippenbachi surve otsustas sõjanõukogu viia väeosad Väike-Emajõe taha Hummulisse ja seal jõe tuginedes peatada Vene vägede edasilikumine. Algas kiire taganemine. Laatre juures jagunes Rootsi vägi kaheks ja liikus siis üle Emajõe ning koondus Hummuli mõisa juurde. Vene väed jälitasid taganejaid loiult. Šeremetevi üksused jäid öökorterisse Laatresse. Schlippenbachi korpuse asukohta saadeti kindlaks tegema 4000-meheline eelvägi S. Kropotovi juhatusel. Vene eelväel õnnestus õhtul ületada Väike-Emajõgi ja asuda selle läänekaldale Hummuli mõisa juures.

18. (19.) juuli koidikul kogunesid Vene eelväe sõjamehed kokku ja töötasid üksteisele võidelda viimse hingetõmbeni. Seejärel hakkasid nad liikuma Rootsi vägede positsioonide poole. Tiibadel saadeti ette kasakatest luurajad. Ka Schlippenbachi vägi seadis end varahommikul lahingukorda. Kui võsas ilmusid nähtavale luurajad-kasakad, saatis Schlippenbach nende vastu välja suuremad väesalgad, sest ta kartis oma lahingukordade tiibade haaramist. Luurajad sunniti kiiresti taanduma. Selleks ajaks oli Schlippenbach juba arusaamisele jõudnud, et Vene väed on tema omadest nõrgemad ja ta käskis ratsaväel alustada hoogsat rünnakut. Vene üksuste olukord halvenes iga hetkega. Neid rünnati nii otse eest kui ka tiibadelt, suruti vastu Emajõge ja jäeti ilma suurtükkidest. Kuid jõe ääres avaldasid S. Kropotovi üksused

Vene jalaväelane Põhjasõja aastail.

meeleheitlikku vastupanu. Rootsi ratsaväel ei läinud korda neid jõkke tõrjuda, jalaväge aga Schlippenbach oma ratsameestele toetuseks ei saanud.

Vahepeal jõudsid kohale B. Šeremetevi poolt oma eelvägedele appi saadetud Baueri ja Werdeni tragunipolgud

(kokku umbes 1300 meest). Nende polkude õigeaegne saabumine päästis Vene eelväe. Lahing jätkus vahelduva eduga, kuid siis hakkasid pärale jõudma Šeremetevi korpuse teised ratsa- ja jalaväepolgud. Nende ühise surve all varises Rootsi vägede rinne kokku. Ratsavägi põgenes lahinguväljalt täielikus korratuses ja ei jäänud enne peatuma, kui Pärnu müüride varjus. Teepeal leidsid nad siiski aega ettesattuvate mõisate laastamiseks. Jalavägi pistis samuti põgenema ja püüdis pääsmist leida tihnikutes. Viljandisse ja Valmierasse jõudis neist lõpuks ainult üksikuid.

Hummuli lahingus purustati W. A. Schlippenbachi välivägi täielikult. Rootsi armee kaotas kuni 4000 meest, neist surnutena umbes 2000, vangidena 300 ja ülejäänud desertööridena. Vene vägede kaotused surnute ja haavatutena olid umbes 1000—1500 meest.

Varsti pärast Hummuli võitu liikus Šeremetevi korpus Helmesse. Helmest saadeti eelsalgad Schlippenbachi jälitama, kuid need jõudsid ainult Karksini ja Paistuni ning pöördusid siis tühjalt tagasi. Schlippenbachi väest ei läinud neil korda leida mingisuguseid märke.

Helmest tungis Šeremetev edasi Tartu alla, kus ta seisis juuli lõpuni. Kuid ilma piiramissuurtükiväeta linna vallutamist üritada polnud muidugi mõtet. Piirduti Tartu all seismisega ja saadeti välja väiksemaid salku, kelle ülesandeks oli ümberkaudsete mõisate laastamine.

Tartu alt pöördus B. Šeremetev tagasi Kirumpää juurde, kust ta kavatses minna Pihkvasse. Kirumpääl sai ta aga teateid Alüksnes asuvate Rootsi vägede retkedest vene küladesse ja otsustas likvideerida selle vastase tugi-punkti. Vene peavägi pöördus hoopis lõunasse. Teel Alüksne alla piirati kindlustatud Mõniste mõisat ja sunniti see 6. (7.) augustil alistuma. Enne Alüksnesse jõudmist sai kindralfeldmarssal kuulda, et Valmiera juurde on hakanud kogunema Rootsi väed, kes valmistuvad segama tema edasist tegevust. B. Šeremetev saatis Valmiera peale 8000-mehelise ratsakorpuse.

Valmiera grupp oli tekkinud peajasjalikult Alüksne garnisoni meestest. Nimelt oli W. A. Schlippenbach mõni aeg enne Hummuli lahingut käskinud saata oma välivägede juurde osa Alüksne garnisonist. Käsk täideti püüdlikult ja umbes 1000-mehelisest garnisonist valis kindluse komandant Heinrich Johan Brandt (mõnes dokumendis ka

Johan Heinrich) 700 meest ning ruttas W. A. Schlippenbachi juurde. Paraku sai Schlippenbachi vägi enne Brandti kohalejõudmist Hummulis rängalt lüüa. Brandt ei taandunud oma meestega nii nagu Rootsi ratsaväe riismed Pärnu, vaid Valmierasse. Valmieras püüdis ta endale koondada uusi jõude. Brandti üksusega liituski paarisaja mehe suurune saksa elanikkonna väkkekutse alusel moodustatud salk. Brandt tahtis ka talupoegi koondada üldväkkekutse abil lipu alla. Üldse pidas ta suuri plaane, kavatses kutsuda Valmierasse Schlippenbachi korpuse jäänused ja Kuramaal asuva Rootsi korpuse ning astuda ühiste jõududega vastu B. Šeremetevile. Tegelikult ei tulnud neist plaanidest siiski midagi välja, sest Brandt oli selleks liiga väike mees ja Schlippenbach ning teised kõrgemad ohvitserid ei tahtnud ta plaanist kuulda. Brandt ise oma umbes 1000 mehega ei kujutanud erilist ohtu Šeremetevi vägedele. Ent kuulujutud liialdasid nagu ikka ja seepärast saatis feldmarssal Brandti vastu suhteliselt arvuka korpuse.

Erinevalt W. A. Schlippenbachist oskas H. J. Brandt hästi korraldada luuret. Piirikindluse Alüksne komandandina oli ta õppinud hindama hea luure elulist tähtsust. Nii teadiski H. J. Brandt Vene korpuse liikumisest ja plaanidest tunduvalt rohkem kui tema šeff.

Kui selgus, et kõrgelennulistest plaanidest midagi välja ei tule, otsustas H. J. Brandt taganeda Limbaži (Lemsalu) juurde, kuid Werden jõudis tast ette. 14. (15.) augustil purustati Valmieras need H. J. Brandti üksused, mis polnud veel Limbaži poole teele läinud ja ta ise võeti vangi.

Vahepeal olid B. Šeremetevi peaväed jõudnud Alüksne alla. Kuigi Alüksne garnison oli pärast H. J. Brandti lahkumist jäänud õige väikeseks, polnud kindluse vallutamine kerge ülesanne, sest see asus saarel Alüksne järvel. Piiramine kestis 14. (15.) augustist 25. (26.) augustini 1702. Alles pärast seda, kui Vene väed olid ehitanud suure hulga parvi ja suurtükiväe tule toetusel suutnud end kindlustada saare rannal, otsustas Alüksne garnisoni komandant major F. Tilo von Thilau alistuda. Osa mehi ei nõustunud siiski tema otsusega ja lasksid end õhku koos püssirohkeldriga.

Alüksne vallutamise lõppes Vene vägede 1702. aasta suvine sõjakäik. Tegelikult otsustati selle retkega juba

ette järgmise kahe aasta sõjategevuse tulemused. W. A. Schlippenbachi väliarmee oli purustatud ja demoraliseeritud ega suutnud enam osutada Vene vägedele suuremat vastupanu. Kuigi väeosi püüti täiendada, ei suudetud Rootsi väliväge Baltimail muuta nii arvukaks, nagu see oli olnud 1702. aasta suvel. Alüksne ja Mõniste vallutamine tagas Pihkva ümbruse julgeoleku ja lubas Vene väejuhatusel saata suurema osa Šeremetevi vägedest 1702. aasta sügisel mujale. Rootsi sõjamajandus Baltimail sai ränga hoobi, sest suur osa mõisaid oli sõjategevuse tagajärjel laostunud.

B. Šeremetevi armee viidi 1702. aasta septembris-oktoobris suurelt osalt üle Ingerimaale. Vene väejuhatuse hakkas nüüd süstemaatiliselt hõivama Vana Novgorodi Vadja pjatiinat, mis sadat aastatki polnud seisnud Rootsi võimu all. 1702. aastal vallutati Pähkinälinna (Orešek), 1703. aastal — Nevanlinna, Jam ja Koporje. Nevanlinna asemele rajas Peeter I riigile uue pealinna Peterburi.

W. A. Schlippenbachi vägede riismed varjasid end algul Pärnus ja julgesid asuda Viljandisse alles siis, kui Vene väed olid juba tagasi läinud Pihkva kanti. 1702. aasta lõpul ja 1703. aasta esimestel kuudel algas W. A. Schlippenbachi vägede üleviimine Eestimaale, kus nad kevadeks asusid Rakvere ümbruskonda.

Sellest ajast pärineb nende vägede kohta kohaliku kroonikakirjutaja Chr. Kelchi iseloomustus. Kelchi järgi olid Rootsi väliväed tublisti demoraliseerunud. Peamiseks ajaviiteks olid rohkearvulised joomingud. Joobnud sõjaväelased käisid aeg-ajalt Rakveres kodanikke hirmutamast, tulistasid maju ja tegid muud ulakust. Laager kihas naistest, kes seal head äraelamist leidsid. Elati ainult tänasele päevale.

Ka Tallinnast pärinevad umbes samast ajast teated, et kui linnaisade käsul hakati kergemeelseid naisterahvaid püüdma, astusid sõjaväelased jõuga nende kaitseks välja.

Augusti lõpul 1703 algas B. Šeremetevi kuulus ratsaretk läbi terve Eesti, mis kestis kuu aega. Rakvere lähedal püüdis Vene väepealik lüüa Schlippenbachi, kuid see põgenes lahingut vastu võtmata nii ruttu kui sai ja hävitas enda järel sillad. Demoraliseerunud Rootsi vägi taandus korratult Tallinna alla ja tekitas seal niigi argade linnakodanike hulgas lausa paanikat.

Šeremetevi korpus liikus vastupanu kohtamata kiiresti edasi, Rakvere, Paide, Viljandi, Põltsamaa ja Ruhja süüdati põlema. Rootsi väed kaotasid materiaalse baasi tugipunktide loomiseks Narva ja Tartu läheduses.

Schlippenbachi täht hakkas langema. Lüüasaamised ja ilmne võimetus saavutada pööret paremuse suunas pandi tema süüks. Kohalikud tsiviilvõimud soovitasid Schlippenbachi asendada kellegi teisega. Eriti hakati esile tõstma Tartu komandanti Carl Gustav Skyttet.

Ainsad teod, millega Rootsi sõjamehed võisid 1703. aastal Baltimaadel kiidelda, olid Peipsi laevastiku retked (viimane saavutas 1703. aastal jälle täieliku ülevõimu järvel) ja C. G. Skytte sõjakäik Petseri alla. Suuri võite seejuures ei saavutatud, pandi ainult Petseri alev ja paar küla põlema ning rutati tagasi koju, kuid see oli ikkagi rohkem kui mitte midagi. W. A. Schlippenbachi sügav vastumeelsus ja viha Skytte vastu on seetõttu täiesti mõistetav.

Et kuidagi siiski silma paista, esitas Schlippenbach 1704. aasta varakevadel avantüristliku sõjaplaani tungida tema väliväe jäänustega (umbes 3000 meest) Poola Liivimaale, kus kõigi andmete põhjal polnud suuremat vastupanu karta. Niisuguse kava õigustamiseks väitis Schlippenbach, et 1704. aastal ei võta venelased Baltimaade vallutamiseks midagi suurejoonelisemat ette, kuigi ükski teine Rootsi väepealikuist ei kahelnud Vene väejuhatuse plaanides alustada 1704. aastal Narva ja Tartu piiramist. Kuningale saadetud kirjades töötas Schlippenbach suurendada oma korpust 10 000 meheni. Seni oli ta kuningat rahustanud, kandes kõik oma lüüasaamised Vene vägede tohutu ülekaalu arvele (tegelikult oli Erastveres jõudude vahekord ainult 3:1 ja Hummulis 2:1 Rootsi vägede kahjuks), kuid Narva komandandi Horni kiri paljastas tegeliku olukorra. Karl XII lükkas ärritatult tagasi avantüristliku plaani vallutada Poola Liivimaa ja teatas, et Schlippenbach vastutab isiklikult Narva saatuse eest.

Vene väejuhatuse plaanide kohaselt tuli 1704. aastal B. Šeremetevi armeel piirata ümber ja hõivata Tartu, Peeter I pidi teise armeega tegema sõjaretke Käkisalmi vastu, kuna väiksearvulisem korpus P. Apraksini juhtimisel pidi blokeerima Narva jõe suudme

Kõigepealt algas Narva jõe suudme blokaad. 27. (28.) aprillil 1704 jõudis P. Apraksin Narva jõe suudme ida-

kaldale (Rosona ja Narva vahel), jäi sinna laagrisse ja hakkas patareisid püstitama. Nende patareide abil tõkestas P. M. Apraksin tee Rootsi laevadele, mis vedasid Narvale toidu- ja laskemoona. Kohalikud Rootsi võimu esindajad hakkasid palavikulise kiiruga koostama Narva deblokeerimise plaane. Narva reidile taheti saata Rootsi eskaader viitseadmiral de Prou juhatusel, maad mööda pidi tulema W. A. Schlippenbach ja koos Narva garnisoni üksustega haarama P. Apraksini pihtide vahele. Suhteliselt väikest P. Apraksini korpust ähvardas tõsine hädaoht.

Vahepeal toimus aga sündmus, mis lausa rabas kohalikke Rootsi võimukandjaid. Tartu piiramist plaanitsev Vene väejuhatatus oli otsustanud tõkestada Rootsi Peipsi laevastikule tee järvele, et kindlustada oma vägedele ohutu varustamistee Pihkvast piki Velikaja jõge, Pihkva ja Peipsi järve ning Emajõe Tartu alla. Selleks saadeti lotjadel Emajõe 7000-meheline korpus Werdeni juhatusel. 3. (4.) mail jõudis korpus Emajõe ja sai kohalikest kaluritest üllatava teate, et Rootsi laevastik sõidab muretult jõge mööda alla. Werden valis vastase laevastiku löksu püüdmiseks koha Kastre lähedal, kus Emajõgi on suhteliselt kiire vooluga ja kitsas. Ta laskis jõe tõkestada plankudega üksteise külge kinnitatud lotjadega. Mõlemale poole jõge seati lahinguvalmis polgud.

Rootsi eskaadri ülem Löschern v. Hertzfeld ei kartnud mingisuguseid üllatusi teel Peipsi järvele ja toimis väga ettevaatamatult. Luuret välja ei saadetud, ööl enne ärasõitu andis Löschern suurejoonelise banketi ja 3. (4.) mail läks sõiduks lahti. Alles Luunja juures saadi teada Vene vägede lähenemisest, kuid Rootsi laevastiku juhataja käskis ainult edasiliikumiseiga kiirustada. Rootsi laevad tormasid täiskäiguga otse neid varitsevasse löksu. Lõpp oli lühike — lipulaeva «Carolus» laskis Löschern õhku, kõik teised laevad langesid Vene vägedele saagiks. Tagumistel laevadel sõitnud madrustel ja soldatitel õnnestus siiski laevadelt kaldale pääseda ja Tartusse tagasi põgeneda.

Emajõe laevastikku tabanud katastroofi ruttas W. A. Schlippenbach kohe kasutama enda huvides. Ta pidas hetke soodsaks C. G. Skyttele hoobi andmiseks. Kiiresti koostati ülekuulamisküsimustik, mille küsimused olid seatud nii, et saaks süüdistada juhtunust C. G. Skyttet. W. A. Schlippenbachi intriigid jäid sedapuhku pooleli,

sest algas Tartu piiramine ja peatselt järgnesid sündmused, mis tegid edasise intrigeerimise mõttetuks.

Mõni aeg pärast Rootsi järvelaevastiku hukkumist Emajõesel ilmus Narva-Jõesuu reidile Rootsi eskaader de Prou' juhatusel. Eskaadri kaitse all oli saabunud ka hulk kaubalaevu. Sõjalaevad avasid tule, sellele vastasid Vene patareid. Blokaadi murda de Prou' laevastikul siiski ei õnnestunud. Kuid samal ajal liikus aeglaselt Narva poole ka W. A. Schlippenbach. P. Apraksin oli «keelte» kaudu asjade üldise arenguga kursis ja mõistis, missugune oht teda ähvardab. Ta teatas vastase liikumistest kiires korras tsaarile. Peeter I otsustas loobuda sõjaretkest Käkisalmi vastu ja suunas juba teele läinud väed Narva alla. 26. (27.) mail jõudsid Käkisalmi piiramiseks määratud korpuse eelväed Apraksini laagrisse. Neli päeva hiljem ületasid Vene väed Narva jõe ja liikusid linna alla. Algas teine Narva piiramine.

Üheaegselt Narva piiramisega alustasid Vene väed sõjategevust ka Tartu vastu. Šeremetevi vägi läks Pihkvasi liikvele 21. (22.) mail ja selle eelsalgad jõudsid Tartu alla 3. (4.) juunil. Tartu sulustati. Kohe esimestest piiramispäevadest alates hakkasid Vene väed kaevama jooksu-kraave (aprošše), mille varjus oli kergem läheneda linnale, ja rajama patareisid. 10. (11.) juunil algas linna pommitamine suurtükkidest. Kuid piiramistööde peasuund polnud valitud otstarbekalt, sest neid tehti just linnakindlustiste moodsama ja tugevama osa vastu. Juuni algul polnud Šeremetevile veel selge, et Tartu «Achilleuse kannaks» oli jõepoolne külg, mida kaitsesid ainult vanad linnamüürid. Teisest küljest võib arvata, et ettevaatlik Vene väejuht ei riskeerinud valmistuda tormijooksuks jõepoolsest küljest, kus tingimused soise pinnase tõttu olid eriti rasked.

1704. aasta suvel oli meeoleolu Vene vägede laagrites võrdlemisi närviline. Baltimaadel paiknevate Rootsi üksuste jõud olid küll liiga väikesed, et neid tõsisemalt ohustada, kuid Rootsi võimud levitasid usinalt igasuguseid ärevusttekitavaid kuulujutte. Levisid kuuldused, nagu kavatseks Karl XII ise oma vägedega peagi Balti provintsidele appi tulla, et Rootsist või Pommerist saabub peatselt suuremaid abivägesid jne. Närvitses ka Peeter I Narva laagris, sest selle linna esimene piiramine ja Narva lahing olid ju veel värskelt meeles.

Pärast Peeter I vägede ilmumist Narva alla seisis de Prou' eskaader veel mõnda aega Narva reidil. Vaenlase laevastik lahkus alles siis, kui torm oli ühe Rootsi laeva rannale visanud, nii et see langes Vene vägedele saagiks.

Osavalt kasutas Peeter I Narva komandandi H. R. Horni lootusi, et Narvale appi rutatakse. 8. (9.) juunil pandi mõned Vene väeosad Rootsi mundrisse ja saadeti ringiga piirajate välikindlustuste ette, kus hakati relvi paugutama ja lahingut imiteerima. Horn laskis end sellest lahingukärast eksiteele viia ja saatis linnast «omadele» suurema salga ratsa- ja jalaväge appi. Ratsaväelased jõudsid esimestena kohale ja langesid vangi, jalaväelased märkasid aga kaasvõitlejate äpardust ning pääsesid hädavaevu Narva tagasi. Et Narva piirajaid ootamatuste eest kaitsta, otsustas Peeter I saata Schlippenbachi vastu umbes 6000-mehelise korpuse K. Rönne juhtimisel. Läsna juures kohtasid Vene väed W. A. Schlippenbachi, kellel oli 1400 ratsanikku ja läheduses umbes niisama palju jalaväelasi, kuid viimased taandusid Vene vägede lähenemisel kohe laevadele. 14. (15.) juunil toimus lühike lahing, sest tegelikult püüdis Schlippenbach Rönne edasiliikumist ainult natuke pidurdada, et anda oma väeosadele aega jalgalaskmiseks. Schlippenbach põgenes Tallinna ja teatas seal, et ta enam midagi ette võtta ei oska. A. J. de la Gardie kirjutab kuningale, ajas kõik kaotused Schlippenbachi süüks ja soovitas asendada saamatu ülemjuhataja mõne Rootsi kindraliga.

Kui Schlippenbach Tallinna all seisis, läksid kuulujutud suurte Rootsi vägede peatselt saabumisest üha tugevamaks. Peeter I otsustas ise sõita Tartu alla ja teha kõik, et linn saaks kiiresti vallutatud ning Šeremetevi väed vabaneksid Rootsi abivägede vastu võitlemiseks.

Tartu all polnud tsaar sugugi rahul piiramistööde käiguga. Ta leidis kohe esimesel päeval, et tööd tuleks keskendada jõepoolsele küljele, kuigi sõdurid pidid seal kõhaviiselt töötama. Vanadele villetsatele kaitseehitistele jõepoolsel küljel avati maruline tuli. 12. (13.) juulil arenes võitlus Vene väesalga ja linna kaitsjate vahel käsikämluseks ja seejärel alustasid piirajad seal tormijooksu. Mõlemad pooled tõid sündmustekohale abivägesid, võitlus kestis poole ööni. Tartu komandant C. G. Skytte veendus, et edasine vastupanu on asjatu ja otsustas 13. (14.) juuli hommikul kapituleeruda.

Narva vallutamise auks vermitud medal.

Tartu alt vabanenud B. Šeremetevi sõjamehed saadeti Virumaale, kus nad hakkasid Vaivara kandis ehitama kaitsevalle lääne poolt kardetava kallaletungi tõrjumiseks.

Narva piiramine venis suurelt osalt sellepärast, et esialgsetes Vene sõjaplaanides polnud seda ette nähtud. Piiramissuurtükid jõudsid seetõttu kohale suure hilinemisega, alles juuli teisel poolel. Juuli lõpul algas Narva kindlustuste ja linna intensiivne tulistamine. 6. (7.) augustil kell 10 hommikul varises kokku bastioni «Honor» üks külg. Sel päeval õnnestus Vene suurtükidel lasta läbi ka bastion «Victoria». Vene väejuhatas tegi mitu katset Narva komandandiga kapitulatsiooni suhtes kokkuleppele jõudmiseks. Arvestades jõudude vahekorda ja seda, et kaks bastioni oli osaliselt rivist välja löödud, oleks selline

Langnita
Jax. a. 1702
W. A. Schlippenbachi
allkiri.

W. A. Schlippenbachi allkiri.

lahendus olnud täiesti loomulik. Isemeelne Henning Rudolf Horn ei tahtnud aga kapitulatsioonist kuuldagi. Nii ei jäänud Vene väejuhatusel muud üle, kui hõivata Narva tormijooksuga. Tormijooks algas 9. (10.) augustil kell kaks päeval. Piiratud suutsid osutada ainult suhteliselt nõrka vastupanu, sest nad olid oodanud tormijooksu eelmisel ööl ja päeval osa mehi puhkas, teised aga parandasid kindlustusi või võtsid välja oma moona. Komandant langes vangi, osa Narva garnisonist pääses aga Jaanilinna (Ivan-gorodi) varjule.

Narva langemisega oli ka Jaanilinna saatus tegelikult otsustatud. Kindlus kapituleerus umbes nädal aega pärast Narva langemist.

Narva langemise järel ootasid kohalikud Rootsi võimud murega Tallinna ja Riia piiramist. Kuid Vene väed tegid ainult retke Tallinna alla ja pöördusid seejärel lõunasse. Vene peaväed marssisid Poolasse, kus ilma nende abita August II ja tema poolehoidjad ei suutnud enam vastu-panu jätkata. Olukord Baltimail stabiliseerus aastateks, kusjuures Vene administratsiooni võimu alla jäid Tartu-maa ja Alutaguse (ning Läti distriktist Alüksne ümbruskond).

1704. aasta oli W. A. Schlippenbachi väliarmee agoonia lõppvaatuseks. Schlippenbachi väed olid kokku sulanud, kõigile oli selge, et nad ei kujuta endast enam sõjalist jõudu. Pärast pikki kaalumisi otsustati W. A. Schlippenbachi vägede jäänused liita Kuramaal asuva Rootsi väli-korpusega. Läbikukkunud kindrali W. A. Schlippenbachi määras Kari XII Eestimaa viitsekuberneriks. Kuna senine kindralkuberner A. J. de la Gardie erru läks, sai W. A. Schlippenbach tegelikult kindralkubeneri kohusetäitjaks. Uuel ametikohal muutis Schlippenbach ruttu oma varasemaid tõekspidamisi. Kui ta sõjaväe ülemjuhatajana oli kõigiti õigustanud sõdurpoiste pisikesi «patukesi» (s. o. vägivaldset värbamist, röövimist ja omavolitsemist), siis nüüd tegi ta 180° pöörde. Vägivaldse värbamise vastu avaldas Schlippenbach teravas toonis kirjutatud plakateid, aadli soovil lõpetati maamiilitsa täiendamine, aadli ja kaupmeeste huvides lubati 1707. aastal Tallinnast välja vedada 1000 sälitist vilja. Teisest küljest tegi uus viitsekuberner 1705. aastal argliku katse hakata maksu nõudma sõjategevuse läbi kannatanud mõisatelt, mis olid selleks ajaks oma majanduse osaliselt taastanud. Aadli raevuka protestilaine ees taganes ta siiski kohe ja asi jäi vana viisi.

1707. aasta augustis asendati W. A. Schlippenbach kindralkubeneri kohal Niels Strombergiga (Strömbergiga). Ta siirdus sõjaväeteenistusse A. Lewenhaupti korpusesse Kuramaal, liikus koos selle korpusega Rootsi peavägede juurde, võttis osa retkedest Ukrainas ja langes Poltaava lahingus vangi. Mõned aastad oli Schlippenbach Venemaal sõjavangina, siis astus ta teenistusse (1712). Venemaal tõusis ta 1714. aastal kindralleitnandiks ja salanõunikuks. W. A. Schlippenbach suri 1739. aastal Moskvast.

Huvitav on lugeda Schlippenbachi koostatud ülevaadet sõjasündmustest Liivimaal, mille ta kirjutas Vene teenistuses olles. Selle dokumendi põhjal võiks arvata, et W. A. Schlippenbach oli geniaalne väejuht, kes kõiki sündmusi täpselt ette nägi ja ainult kuningas Karl XII põikpäisus tema suurepäraseid kavadeid nurja ajanud oli. Tema läbinägelikkuse üle võib otsustada kas või selle järgi, et paar päeva enne Erastvere lahingut hoiatas Schlippenbach kindralkuberner E. Dahlbergi kirja teel Vene vägede diversioonide eest Lubani järve rajoonis.

Eesti läheb Vene alla

Alles pärast Poltaava lahingut sai Peeter I aega hakata Läänemere kaldale raiutud akent laiendama. Varem oli tal küllaltki tegemist Rootsi vägedega Ukrainas, Eesti- ja Liivimaa jäid väikesearvuliste kohalike jõudude võitlusväljaks. Mõneks ajaks läks seal initsiatiiv koguni Rootsi vägede kätte. Kuramaal paiknev Rootsi korpus lõi 1705. aasta juulis A. Lewenhaupti juhtimisel Mürmuiža juures Šeremetevit, kuid oli sunnitud taganema Riia alla. Riia alt hakati 1705. aastast alates saatma suuremaid ja väiksemaid väesalku Tartumaale. Levitati koguni kuulujutte, et lähemal ajal hakkavad Rootsi väed Tartut piirama. Suuremat sõjalist tähtsust neil retkedel ei olnud. Peamiselt kannatasid nende all talupojad, kellelt Rootsi sõjamehed nõudsid kontributsiooni ja muid makse oma kuninga kasuks.

1707. aasta lõpul ja 1708. aastal elavnes mõnevõrra Vene vägede tegevus. Sooritati retki Rootsi võimude kontrolli all olevatesse piirkondadesse ja löödi mitmeid väiksemaid Rootsi väeosi. 1708. aasta juulis hävitati Vene võimude käsul Tartu linn. Sõjaväed lahkusid ja linna saksasoost elanikud saadeti Venemaale. Eestlased said loa asuda elama maale. Tartu hävitamine oli tingitud kartusest, et Karl XII pöördub tagasi Baltimaale ja alustab retke Peterburi vastu. Et Tartu kaitsehitised olid viletsas seisukorras, peeti tema kaitsmist asjatuks, kuid Rootsi vägedele ei tahetud niisugust tugipunkti siiski jätta.

Otsustava pöörde tõi Põhjasõja käiku Poltaava lahing. Kohe pärast seda otsustati astuda samme Rootsi ülemereprovintside vallutamiseks. Vene väed liikusid kõigepealt Riia alla, mille piiramine algas 14. (15.) novembril 1709. Rootsi võimud olid niisugust sammu juba oodanudki, sest oli selge, et pärast Poltaavat tuleb järjekord Baltimaade kätte. Linnade kaitse tugevdamiseks hakkas energiline

kuberner N. Stromberg tegema kiireid ettevalmistusi. 1709. aasta oktoobris asus ta Tallinnast ümber Riiga.

Riia piiramine kestis suhteliselt kaua. Alles 4. (5.) juulil 1710 kapituleerus linn piirajatele. Arvatavasti oleks Riia oma tugevate kindlustuste ja suhteliselt arvuka garnisoniga suutnud kauemgi vastu pidada, kuid laastava katku puhkemine kiirendas linna langemist. Piirajate ja katku ühiseid atakke ei suutnud Riia kuigi kaua tõrjuda. Linna kapituleerumisel kauplesid aadel ja Riia pärjelite ladvik endale välja laiad privileegid. Vanade privileegide kinnitamisele lisaks õnnestus juurde kaubelda ka uusi, mille hulgas olulisemaid oli reduktsiooni tühistamine.

Järgnev sõjakäik oli tegelikult üksnes kauplemine piiravate vägede juhatuse ja garnisoni ning valitsevate kihtide esindajate vahel, kes püüdsid võimalikult soodsaid alistumistingimusi välja kaubelda. Tõsise piiramise peale enam ei mõeldud.

12. (13.) augustil kapituleerus Pärnu, 15. (16.) augustil jõudsid Vene väed Tallinna alla. Tallinna piiramine kestis mõnevõrra kauem. Linna kaitsjate hulgas tekkisid teravad lahkkelid. Rootslastest ohvitserid nõudsid visamat vastupanu ja ei tahtnud algul kapituleerumisest kuuldagi, kuid kohalikud sakslased astusid aegsasti Vene väejuhatusega ühendusse. Kui Tallinna jõudis katk, siis ilmnnes peatselt, et pikaajalisest vastupanust ei saa juttugi olla. 29. (30.) septembril 1710 Tallinn kapituleerus. Samuti nagu Riias, nii olid ka Tallinnas kohalikud võimud suutnud välja kaubelda head kapituleerumistingimused.

Suuri edusamme tegid Vene väed ka Karjalas. 13. (14.) juunil kapituleerus Viiburi, 8. (9.) septembril Käkisalmi.

Mõni sõna kapitulatsioonide kohta. Need vormistasid liidu tsarismi ja balti-saksa aadli ning linnade ladviku vahel. Just nende dokumentide alusel kinnitasid Vene keisrid hiljem ikka ja jälle kohaliku aadli õigused. Tänu Põhjasõja lõpul antud privileegide kinnitamisele said balti parunid võimaluse aastakümneid peaaegu ilma kontrollita võimutseda eesti ja läti talurahva üle. Võib küsida, miks Vene keiser Peeter I soostus niisuguseid privileege kinnitama, mis tegelikult tunduvat piirasid keskvalitsuse tegevusvabadust ja lubasid Baltimaadel luua midagi aadli riigi taolist? Tollal oli välispoliitilistel kaalutlustel väga oluline leida balti-saksa aadli poolt toetust ja näidata muudele maadele, et kohalik aadel ja linnad on Vene-

maale alistunud oma vabal tahtel. Sõja eel oli ju Liivimaa lubatud Poolale, Eestimaa saatus oli aga jäetud lahtiseks. Nende liitmist Venemaaga tuli kuidagi õigustada. Teiseks püüdis Vene valitsus möönduste tegemise abil kindlustada endale piirimaade valitsevate klasside truudust, et võimalike sõjaliste konfliktide korral end nendes maades kindlamini tunda. Talupoegi aga ei peetud tollal veel jõuks, keda tuleks arvestada.

Rahvapärimusi sõjaaegadest

Juba käesoleva töö alguses mainisime, et Põhjasõda on jätnud palju jälgi meie rahva mälestustesse. Selle kohta leidub rikkalikult materjali Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimelises Kirjandusmuuseumis Tartus.

Eriti palju on seal mälestusi Peeter I ja Karl XII kohta, kuid tihtipeale on need vildakad ja ajavad ajaloolised isikud segamini. Nii räägitakse Karula kihelkonnast pärinevas teates, et Karl XII olevat Keldrimäel (paar versta Karula kirikust) lõunat söönud. Saarde kihelkonnas jutustati jälle järgmist lugu: «Rootsi kuningas olevat Suure Põhjasõja ajal kaotanud lahingu Hummulis. Ise pistnud ratsa põgenema Pärnu poole. Järeleajajad kannul. Metsapoolesse läinud ta ühte tallu peitu. Põgenemisel kaotanud kuningas oma rauast kübara. Talu peremees leidnud pärast selle soo seest üles.»

Väga palju leidub teateid lahingupaikade, langenud sõjameeste matusekohtade, kindlustuste ja sõjateede kohta. Paljudel neist on tõepõhi all, kuid suur osa on siiski alusetu. Sageli on eelmiste sõdade lahingupaigad jm. Põhjasõja omadega ära segatud. Tihtipeale seostatakse neid teateid juttudega peidetud rahast. Nii räägitakse Helme kihelkonnas rahakastist, mis olevat Erastvere mõisas peidus, peidukoha plaan asuvat aga Rootsis.

Eesti rahva mälestustes on säilinud andmeid ka suurematest Põhjasõja ajal peetud lahingutest. Tihtipeale on aga seejuures nende juttude kujunemist mõjutanud ajalooramatud. Toome paar mälestust Erastvere ja Hummulis lahingu kohta, mis ajaloolise tõe seisukohalt küll märgist mööda lähevad, kuid on rahvafantaasiaga omapäraselt kaunistatud.

«Erastveres olnud sõda, Vene ja Rootsi väed seisnud ligidal laagris. Ühed kui teised sõjamehed käinud küla tütarlapse kimbutamas, keda kätte saadud, sellele armu ei antud. Tüdrukud otsustanud ennem surra, kui endid lasta

häbistada. Kahmanud üheltsel käest kinni, läinud järve ja uputanud endid järves. Sel päeval, mil nad endid uputanud, olevat igal aastal järves laulu kuulda.»

«Suur sõda olnud Hummuli mõisa all. Venelane seisnud soo peal, rootslane mäe otsas. Venelastel olnud mehi vähe, pannud siis haakood püsti ja kuued peale ning lasknud mõne paugu. Rootslased ehmatanud ja põgenenud.»

Kive, kuhu alla olevat Erastveres või Hummulis langedud Rootsi kindraleid maetud, teatakse rahvasuus rohkesti.

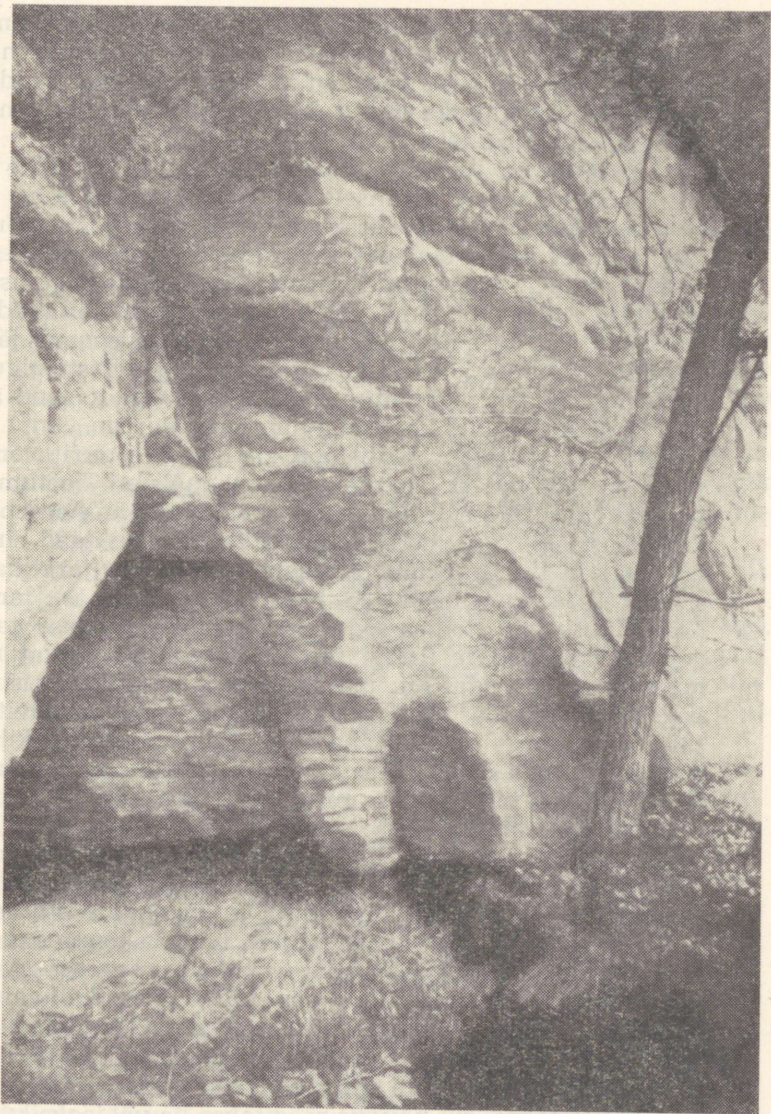
Kõige sügavamini on rahva mällu jäänud siiski kannatused, mida sõda lihtsatele talupoegadele tõi.

Urvaste kihelkonnast pärineva traditsiooni järgi otsinud rahvas põlistes metsades sõja eest varju. Varandust võetud kaasa nii palju kui saadud ja maetud kirstudega maha. Härgadele olevat pandud rõngad ninna, et nad häälitsemisega redupaika üles ei annaks. Vastseliinas säilinud pärimuste järgi olnud redupaigaks Taevasorgu kaevatud koopad. Neis olevat end mitu suve ja talve varjatud. Öösel käinud mehed toitu muretsemas, kuna päeval koobastes magatud. Naised jälle valmistanud toitu ja kudunud kangaid. Kangad pandud kasvavate puude vahele üles.

Kuusalus mäletati, et Põhjasõja ajal olnud üks mees vahis kuuse otsas. Teised peremehed kündnud. Kui märtgati sõjamehi, langetati kuuse otsas lipp ja mehed ruttasid põllult loomadega kohe metsa. Rannus teati rääkida, et sõja ajal olnud öösiti vahid väljas. Inimesed maganud alati riides, et kergem oleks hädaohu puhul põgeneda.

Mõnikord nimetatakse pelgupaikadena soid. Kadrinas säilinud teate järgi kasutatud Karuaugu sood pelgupaigana. Mehed käinud hobustega kündmas, ise istunud hobuse seljas, et vajaduse korral rutem saaks põgeneda.

Väga levinud on lood sõjaaegsetest rüüstajatest. Neid nimetatakse Vastseliina, Rõuge, Võnnu, Põlva ja Räpina kihelkondades sissideks, Vändras nii sissideks kui ka pardi-ajajateks. Saarde, Nõo, Sangaste, Helme, Kõpu, Hargla, Kadrina, Viljandi ja Rannu kihelkondadest pärinevas traditsioonis tuntakse neid pardi-ajajate või ka pargiajajate nime all. Viimane nimetus on hästi tuntud ka tolleaegsetes allikates. *Part(h)ei* saksa keeles või *партия* vene keeles tähendasid sõjasalka, harilikult luure- või rüüstesalka. Nii-siis langeb viimasel juhul rahvatraditsioon täiesti kokku allikatest saadud teadetega. Sisside näol paistab tegemist olevat talupoegadest koosnevate salkadega, kes omal käel

Sõjatare Võhandu kaldas Süvahavval. Rahvapärimuse kohaselt kasutasid talupojad seda Põhjasõja päevil peigupaigana.

käisid saagitsemas. Räpinast saadud teadete järgi olnud sissideks setud. See on ka täiesti usutav, sest setude hulgas elas hulk Eestist põgenenud talupoegi, kes tundsid hästi teid ja kohalikke olusid. Neil oli ju kõige lihtsam ja kergem «soomust teha».

Väga laialt on levinud jutustus naississist. Variante on mitu. Lugu alustati tavaliselt sellega, et kuskil talus oli küdenud parajasti ahi. Järsku lähenes majale siss. Suurest hirmust peitis end peremees (mõnes variandis perenaine) ahjule. Siss ei märganud majas kedagi ja istus ahju ette end soojendama. Peitupugenu olevat piilunud ja märganud, et tegemist on naisega (mõne variandi järgi paljastas ahju ees istuv siss rinna). Saanud sellest julgust, lõi peremees (või perenaine) sissi maha. Õues seisnud aga sissi hobune ja sellel kott raha ning muu varaga.

Tihtipeale pajatab traditsioon ka Rootsi sõdurite omavolist ja vägivallast. Pardiaajajate all mõisteti Tartumaal ja Virumaal tihtipeale Rootsi sõdureid, sest kui need piirkonnad seisid Vene võimu all, tegid Rootsi salgad sinna ühtelugu retki. Kadrinast pärinevate jutustuste järgi kartsid inimesed Rootsi sõdureid, kes käisid rüüstamas. Harju-Jaanis jutustati Rootsi sõdureist, kes viisid kaasa talupoisi ja käskisid tal härgi tappa. Pärast aga olevat nad tahtnud poisil endal elu röövida, kuid poiss pääses siiski põgenema. Räpinas teati rääkida Rootsi sõdurite hävitus-tööst taganemisel. 73-aastane Liisa Tsuppur Rõuge kihelkonnast jutustas 1927. aastal, et rootslaste ja venelaste sõjast on eesti talupoegi sunnitud osa võtma Rootsi poolel.

Hästi mäletatakse ka sõjale järgnenud katku ja näljahäda. Maa olevat jäänud päris tühjaks ja paljaks. Seoses sellega on tekkinud palju jutustusi, kuidas üksikud ellujäänud või võõrsilt tulnud pärast katku endale eluaseme valisid ja nende järeltulijad hiljem ümbruskonna asustasid. Laaksaare elanikud olevat surnud kõik ära. Sinna asunud elama keegi Venemaalt. Punni külas jäänud ellu ainult kaks perekonda — Punni Tiidu ja Punni Otto omad.

Niisugused on laias laastus pärimused Põhjasõjast. Paratamatult ei saa siin nimetada kõiki teemasidki, mida neis käsitletakse. Nii näiteks räägitakse ka väejooksikutest ja koguni tervetest laagritest, kus nad end olevat varjanud.

Rohkearvulised pärimused tõendavad, et Põhjasõda püsis kustumatult eesti rahva meeles ja seda koos sõjale järgnenud katkuga peeti nagu omaette teetähiseks rahva elus.

Talupojad hakkavad tõrkuma

Eelnevatel lehekülgedel on olnud korduvalt juttu talurahva võitlusest. Kodanlikul ajal ei pööratud sellele küsimusele eriti suurt tähelepanu. Üksikute rahutusjuhtude kohta leidub teateid O. Liivi artiklis, Vanamõisa vastuhakku on üksikasjalikumalt kirjeldanud rootsi ajaloolane S. Schartau. Kunda talupoegade võitlusest kirjutab kodu-uuriija G. Vilberg (Vilbaste). Kuid alles E. Öpik näitas esimesena, et asi ei seisnud mitte üksikutes rahustes, vaid tervet maad haaranud talurahvaliidumises.

Tegelikult algas talurahvaliidumine varem. Juba XVII sajandi 80-ndate aastate keskel hakkas ilmnema talupoegade aktiivsuse suurenemine. Algul avaldus see rohketes kaebekirjades, hiljem aga vastuhakkudes ja üksikute eriti julmade mõisasundijate ning mõisnike tapmises. Nii mõneski mõisas, kus Põhjasõja ajal puhkesid rahutused, olid olemas vanad võitlustraditsioonid.

E. Öpik annab meile ka seletuse, miks talurahvaliidumine elavnes just sõja ajal: «Rahutud sõjaajad suurendasid ühelt poolt talupoegade koormisi ja kannatusi, teiselt poolt pakkusid nad talupoegadele ka rohkem võimalusi arveteõendamiseks mõisnikega, kuna sõjatingimustes feodaalne sunniaparaat nõrgenes.»

Esimesel sõja-aastal Oraval ja Jõhvis asetleidnud rahutustest on meil juba juttu olnud. Vaatame lühidalt mõningaid teisi episoodide talupoegade võitlusest 1700. aastal.

15. septembril kuulutati Eestimaal välja üldväkkekutse. Kui teade selle kohta Harju-Jaani kirikus ette loeti, rõõmustasid talupojad relvade saamise üle ja lubasid nendega kõigepealt mõisnikud maha lüüa. Perila ja samas kihelkonnas asuva Raasiku talupojad keeldusid välja saatmast teolisi.

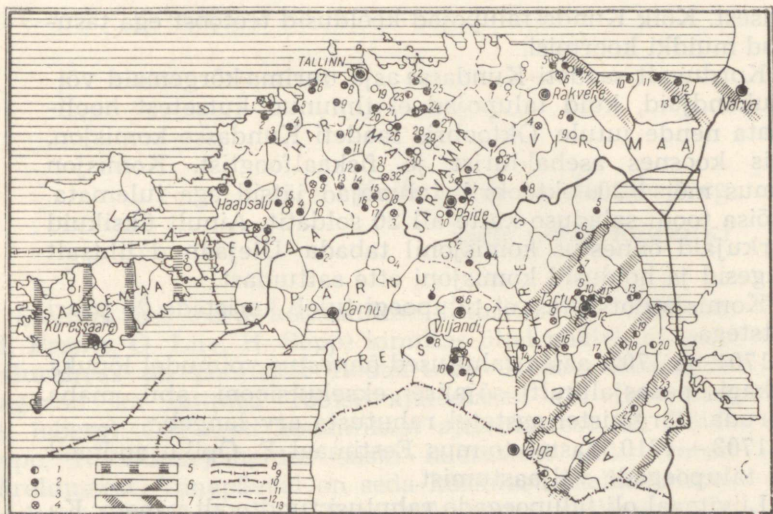
Kõige ägedamaks muutus tõrkumine Vanamõisas Kirbla kihelkonnas Läänemaal. 1700. aasta sügisel keeldusid

Vanamõisa talupojad mõisakoormistest. Nähtavasti on tegemist teataval määral «traditsioonidega», sest tõrkumist teotöö vastu esines seal juba aastal 1698.

Vanamõisa rentniku (Vanamõis oli kroonumõis) Detloff Derfeldeni kaebekirja peale saadeti aprillis 1701 kohale tragunid. Niipea kui sõdurid lahkusid, algas tõrkumine uuesti. Mais saadeti mõisa 30 tragunit käsuga vangistada ninamehed. Tragunite vastu kogunes 300 kirveste, kaigaste ja raudoradega varustatud talupoega. Tragunid ei suutnud midagi korda saata ning pidid kindralkuberneri käsul mõisast lahkuma. Karl XII kavatses vastuhaku mahasurumiseks saata tervelt kolm jalaväe rügementi, kuid see nõu jäeti katki, sest kardeti laiemaid rahutusi talupoegade hulgas. Juulis saadeti Vanamõisa traguneid ja asehaldur koos kohtuassessoritega. Ninamehi ei saadud ka seekord kätte, kuid talupoegi aeti läbi kadalipu ning mõned inimesed võeti pantvangideks. Ainult tänu pantvangide võtmisele saadi talupojad jälle teole. Kuid veel 1702. aastal polnud Vanamõisa talupojad täitnud võlguolevaid sõjakoormisi.

1701. ja 1702. aasta talurahvarahutuste lainet Eestimaal võib iseloomustada maamiilitsa rahutustena. Talupojad keeldusid pärast meeste maamiilitsasse andmist igasugusest mõisateost, osalt ka mõisamaksudest ja sõjakoormistest. Niisugune tõrkumine haaras Eestimaal 1701. aastal vähemalt 59 mõisat. Järgmise aasta kohta on rahutusi küll teada vähem (Eestimaal 20 mõisas), kuid võitlus oli üldiselt ägedam. Üheks vastuhaku keskuseks kujunes Kunda mõis.

Juba 1701. aasta kevadel, kui Kunda mõisa taludest võeti mehi maamiilitsasse, loobusid kõik mehe maamiilitsasse andnud talud teo tegemisest. Veidi hiljem loobusid nad ka muudest maksudest. Jaanuaris 1702 saatis Kunda rentnik (ka Kunda oli rendimõis) major Mülleri lesk Anna Wrangell kindralkuberneri kaebuse ja palus abi. Aprillis saadeti talupoegi rahustama 10 sõdurit allohvitseri juhtimisel. Kunda talupojad kihutasid selle salga häbiga minema. Rakverest tuli sõduritele kapral nelja mehega appi, kuid ka need aeti minema. Mõne aja pärast saadeti kohale leitnant 20 soldatiga ja hiljem veel kolmaski väesalk, kuid need ei olnud edukamad. Nii tekkis Kunda meestel juba rohkesti «lahingukogemusi». Nad panid välja valveposte, kes pidid teatama sõdurite lähene-

Talurahva vastuhakud a. 1700—1710.

Tingmärkide seletus: 1 — mõisavastased väljaastumised a. 1700; 2 — mõisavastased väljaastumised a. 1701—1702; 3 — mõisavastased väljaastumised a. 1703—1710; 4 — talupoegade kokkupõrked Rootsi tsiviilvõimude ja sõduritega; 5, 6, 7 — talurahvarahutuste levikualad, kus toimus mõisate rüüstamine talupoegade poolt 1700. a. kevadtalvel (5), 1700 a. sügisel (6) ja 1710. a. kevadel (7); 8 — kindralkubermangude piirid; 9 — Saaremaa provintsi piir; 10 — Liivimaa Eesti ja Läti distrikti vaheline piir; 11 — Eestimaa maakondade piirid; 12 — Liivimaa Eesti distrikti kreiside piir; 13 — kihelkondade piirid.

Mõisad ja külad, kus toimusid talupoegade vastuhakud:

Läänemaa: 1 — Varbla, 2 — Lihula, 3 — Vanamõisa, 4 — Teenuse, 5 — Väike-Kullamaa, 6 — Liivi, 7 — Taebla, 8 — Sipa küla, 9 — Lümandu, 10 — Paeküla. Harjumaa: 1 — Pakri, 2 — Vihterpalu, 3 — Hatu, 4 — Kloostri, 5 — Põllküla, 6 — Meremõis, 7 — Keila-Joa, 8 — Harku, 9 — Keila, 10 — Kohatu, 11 — Adila, 12 — Alu, 13 — Pühatu, 14 — Kabala, 15 — Kehtna, 16 — Lellevere, 17 — Rõue, 18 — Ohekatku, 19 — Mõigu, 20 — Peebu, 21 — Nabala, 22 — Kavastu, 23 — Raasiku, 24 — Perila, 25 — Anija, 26 — Kose-Uuemõisa, 27 — Alavere, 28 — Ravila, 29 — Pauküla, 30 — Ojasoo, 31 — Inglise, 32 — Atla. Järvamaa: 1 — Roosna, 2 — Roosna-Alliku, 3 — Karinu, 4 — Ramma, 5 — Purdi, 6 — Mäo, 7 — Viisu, 8 — Piibe, 9 — Piiumetsa, 10 — Türi-Alliku. Virumaa: 1 — Tõdva-Kõnnu, 2 — Varku, 3 — Kavastu, 4 — Kadila küla, 5 — Selja, 6 — Kunda, 7 — Malla, 8 — Küti, 9 — Rosentali, 10 — Aa, 11 — Ontika, 12 — Toila, 13 — Jõhvi. Pärnu kreis: 1 — Audru, 2 — Vee, 3 — Lelle, 4 — Vana-Vändra, 5 — Vastemõisa, 6 — Vana-Võidu, 7 — Uus-Tännasilma, 8 — Kariste, 9 — Oisu, 10 — Kaubi, 11 — Pornuse, 12 — Pöögle. Tartu kreis: 1 — Kabala, 2 — Oleva, 3 — Kõo, 4 — Loopre, 5 — Torma, 6 — Roela, 7 — Elistvere, 8 — Sootaga, 9 — Ravilda, 10 — Raadi, 11 — Jaama, 12 — Ropka, 13 — Kavastu, 14 — Tammemõisa, 15 — Rannu, 16 — Pangodi, 17 — Vana-Prangli, 18 — Kurista, 19 — Ahja, 20 — Rasina, 21 — Sangaste, 22 — Joosu, 23 — Palu, 24 — Orava, 25 — Koikküla. Saaremaa: 1 — Mustjala, 2 — Kaarma-Loona, 3 — Muhu-Suuremõisa.

misest. Kõik Kunda talupojad keeldusid teotööst ega tasunud muidki koormisi.

Korduvalt saadeti Kundasse asja uurima kõrgemaid võimukandjaid, kuid talupojad ei ilmunud kutsetest hoolimata nende jutule. Oktoobris saadeti Kundasse komisjon, mis koosnes asehaldurist ja fiskaalfoogtist. Komisjon ilmus mõisa 20. oktoobril, talupojad jätsid aga tulemata. Mõisa toodi saladuse katte all 20 soldatit. Ainult üksikuid tõrkujaid õnnestus komisjonil tabada. Ülejäänud lihtsalt pagesid ja hoidusid komisjoni ette sattumast.

Komisjon otsustas, et talupoegi tuleb karistada 20 paari vitstega.

1701. ja 1702. aasta rahutused õnnestus võimudel lõpuks ikkagi peasjalikult sõjalise eksekutsiooni abil maha suruda. Järgmistel aastatel rahutuste arv langeb.

1703.—1710. aastal toimus Eestimaal E. Öpiku andmeil 37 talupoegade väljaastumist.

Liivimaal oli talupoegade rahutusi tunduvalt vähem. Ka oma laadilt olid need mõnevõrra erinevad. E. Öpiku järgi toimus sõja esimesel poolel (1700—1710) Eestimaal rahutusi 106 mõisas, kusjuures 89 juhul keeldusid talupojad koormiste kandmisest. Liivimaal toimus samal ajal rahutusi 45 mõisas ja 20 mõisas võtsid talupojad seejuures üle mõisa varanduse. Koormiste kandmisest keeldusid talupojad ainult 13 mõisas.

Talupoegade rahutused tekitasid Rootsi võimudele küllaltki palju peavalu. Nad hoidsid kinni teatava hulga sõjalisi jõude, vähendasid riigi sissetulekuid, raskendasid voo-ride liikumist ning nõrgestasid kokkuvõttes Rootsi tagalat.

Kelle poole hoidis talupoeg, kelle poole mõisnik?

Suurem osa eesti kodanlikest autoritest (V. Reiman, H. Prants, O. Liiv, H. Sepp) kinnitas ühel häälel, et eesti talurahvas oli põhiliselt Rootsi-truu. Nende seisukohta jagavad ka mitmed rootsi ajaloolased (S. Schartau, A. Isberg). Osa eesti kodanlikest ajaloolastest (M. Tõldsepp, N. Loone) hoidus siiski laiematest üldistavatest järeldustest. Tänapäeval on seda küsimust üksikasjalikumalt käsitlenud E. Öpik. Tegelikult osutus küsimus palju komplitseeritumaks, kuid talupoegade hoiakut võib siiski iseloomustada pigem Rootsi-vaenulikuna.

Järgnevalt on jälle kasutatud peamiselt E. Öpiku materjale ja esitatud tema järeldusi.

1700. aasta kevadel esines Tartumaa talupoegade hulgas Poola-sõbralikke meeleolusid, oodati abi Poola kuningalt. Kui algas sõda Venemaaga, aitasid paljudel juhtudel talupojad, eriti Eesti kaguosa piirialadel, Vene vägesid. 1701. aasta sügisel räägivad nii Rootsi-poolsed kui ka Venepoolsed allikad sellest, et eesti talupojad viisid Vene vägedele teateid Rootsi vägede asukohtade ja liikumise kohta.

Rohkesti leidub teateid selle kohta, et talupojad keeldusid Rootsi võimude poolt nõutud sõjakoormisi täitmast. Deserteerimine regulaarvägedest ja maamiilitsast oli suur.

Eriti Vene-sõbralikuks muutus talurahva meeleolu pärast 1704. aastat, kui Tartumaa ja Virumaa idapoolne osa (Alutaguse) läksid Vene võimu alla. Sellel meeleolul oli oma sügav põhjus. Vene võimu alla sattunud piirkondadest olid põgenenud peaaegu kõik mõisnikud ja mõisandid. Mõisategu ja maksusid mõisale ei nõutud üldse, või siis nõuti ainult väga vähesel määral. Vene võimud võtsid üksnes mõõduka kontributsiooni. On enam kui arusaadav, et niisugune olukord oli mitmeti veetlevam kui mõisaorjus Rootsi võimu alla jäänud piirkondades.

Vene-sõbralike meeleolude levikust kõneleb vast kõige selgemat keelt Eestimaa kindralkuberneri plakat 8. augustist 1704.

«Sest et Tarto Lind Wainlaste Kä on, olleme meie täda sanud, et mitte üxpeines nee Tallopoiast, kummad sää Maal elawat, samma Wainlaste hulka lähnut, waid ka Mele Haigusse kuulnut, et ka muud siin meie Maal ennamast omma ennesse Wando wasto julgwad Wainlasseka ühhe Nouo wotta, ninda et pea ühteke Parti ehk wahhi ei woi welja lähhetada, kumma nemmad ei anna täda, ilma sedda, mis nemmad muido wallato ja sannakuulmata kombel on teinud: ja se ni paljo ennamb peab nuhheldama, sest et nemmad se ka mitte üxpeines öige Jummalawihha, waid ka meie armolissema Kunniga kui meie omma öige Kaizja ja Jssanda raske Nuhtlust se eest kätte sawad...» Edasi manitsetakse mitte uskuma Vene võimude sõnu ja töotusi ning tuletatakse meelde, et Rootsi kuningal on veel küllaltki võimu ja väge. Hoiatatakse, et kui Tartu peatselt jälle läheb Rootsi kätte, siis langevad karistuse alla kõik need, kes on «vallatust» teinud.

1707. ja 1708. aastal hakkasid Vene võimud, kes kartsid Karl XII peavägede saabumist, talupoegadelt hoopis suuremat kontributsiooni nõudma. Mõned Vene administratsiooni võimu alla kuuluvad piirkonnad koguni rüüstati. Viimane asjaolu tekitas Tartumaal ja ümbruskonnas umbusaldust Vene võimude vastu, kuid ei suurendanud rahva sümpaatiat Rootsi võimude vastu.

Hoolimata E. Öpiku uurimustest on talupoegade poliitilise hoiaku küsimus veel lõplikult lahendamata. Tööd selles suunas tuleb veel jätkata.

Nii näiteks on võrdlemisi kindel eesti soost köstrite ja koolmeistrite Rootsi-meelsus. Käsü Hansu nutulaul kujutab sündmusi Rootsi võimude vaatevinklist. Dokumendid räägivad ka mõnest teisest köstrist, kes aktiivselt astus välja Rootsi võimude poolel. Kuna Rootsi võim oli andnud neile võimaluse saada haridust ja välja pääseda talupoegade hulgast, siis pole imeks panna, et nad seda võimu toetasid. Tollal oli oma sotsiaalsest keskkonnast välja pääsemine äärmiselt raske ja need üksikud, kes suutsid seda saavutada, olid sõna tõsisel mõttes õnneseened.

Ka balti-saksa aadli poliitilist meelsust pole nii kerge hinnata, nagu esimesel hetkel näib. Seni on domineerinud peamiselt kaks hinnangut. Balti-saksa ja mõned rootsi

ajaloolased (uue ajal R. Wittram ja A. Isberg) peavad balti aadlit rootsitruuks, eesti kodanlikud ajaloolased (eriti N. Loone ja M. Tõldsepp) väitsid, et balti aadel suhtus rootsi võimu vaenulikult.

Aadli vaadete üle otsustamiseks on olemas palju rohkem dokumente kui talupoegade meelsuse uurimiseks. Nii on alles näiteks Eestimaa rüütelkonna koosolekute protokollid. Leidub ka palju teisi dokumente. Tuleb siiski silmas pidada, et riigitruudus oli ka tollal sõja ajal väga tõsine asi. Reetmise eest võis aadlikke tabada surmanuhtlus ja mõisate konfiskeerimine või rentimisõiguse äravõtmine. Seetõttu on dokumendid sõnastatud ettevaatlikult ja neis püütakse alata korrata ametlikke kroonupatriootilisi sõnakõlke.

Sõja algul näib siiski küllaltki laialdaselt levivat Poola-sõbralik hoiak. Mitmeid sellele viitavaid fakte esitasime eespool. Edaspidi jäi balti aadel äraootavale seisukohale. Vene võimudega balti aadlil kontakti polnud, kuigi nende endine liider J. R. Patkul oli 1702. aastal astunud tsaari teenistusse.

Alles 1704. aastal hakati nendes ringkondades tõsisemalt kaaluma Vene võimu poole ülemineku võimalust. Sellele mõjus kindlasti kaasa see, et Tartu alistamisel kodanikele jäeti kõik vanad privileegid. Sel aastal vangistasid Rootsi võimud jalaväerügemendi ülima ooberst M. Nierothi, kes oli avalikult pidanud tsaari poole ülemineku plaani. Kuid kuna Vene väed lahkusid Poola suunas ja süütõendeid polnud küllaldaselt, lasti Nieroth peagi vabaks.

Järssem pööre Venemaale alistumise mõtte kasuks toimus alles aastail 1709—1710. Siis oli juba selge, et Rootsi võimu päevad on loetud ja aadel püüdis võimalikult kasulikel tingimustel uue kaitsja hõlma alla pääseda. Kuid veel siiski pisteti kapitulatsioonidesse ettevaatuse mõttes punkte, mis pidid igaks juhuks jätma lahti ukse Rootsi kolme krooni heatahtlikkuse tagasivõitmiseks.

Elu läheb vanasse roopasse

1710. aastal läks Eesti ala Vene valdusesse, kuigi see ametlikult fikseeriti alles 11 aastat hiljem Uusikaupunki rahulepingus.

Maa oli tollal lausa katastroofilises olukorras. Inimesi oli järele jäänud vähe, katk oli teinud hirmsat hävitus-tööd.

Vene valitsus püüdis mõnevõrra kergendada maa mak-sukoormat. Kõige soodsamalt mõjus majanduselu toibu-misele siiski sõjategevuse ja suurema osa sõjakoormiste lakkamine. Maamiilitsas ja Rootsi regulaarvägedes teeninud mehed, kes ei tahtnud üle minna Vene sõjaväkke, lasti koju tagasi. Ka lubati juba 1713. aasta oktoobris jälle vilja välja vedada. Teataval määral hakkas juba tunda andma ka Peterburi turg. Uus kiiresti kasvav linn vajab suurel hulgal toiduaineid, kuid teda ümbritsevad väheviljakad maa-alad ei suutnud neid küllaldaselt pak-kuda. Osa toiduaineid osteti Eesti- ja Liivimaalt. Majan-duse arendamist kiirendasid Põhjasõja teisel poolel ka lae-vastiku ja sõjaväe suured ostud.

Suhteliselt kiiresti kasvas elanike arv. Kuid osaliselt sele-tub elanikkonna arvu kasv lihtsalt sellega, et 1712. aasta revisjon haaras ainult osa elanikkonnast. Kasvutempo kiirusest annab siiski tunnistust laste arvu kiire tõus.

1712. aasta revisjoni järgi oli Läänemaal 8154 elanikku, neist 1998 alla 15 aasta vanad (töövõimelisteks loeti tollal inimesi 15. eluaastast alates). 1726. aastal oli Läänemaal juba 19775 elanikku, neist alla 15-aastasi 9362 ehk pea-aegu pool.

Saaremaal elas 1713. aastal 5431 inimest (alla 15-aas-tasi 1256). 1731. aastal oli saarlaste arv 12 022, neist lapsi 5631.

Kasv oli kiire. Pärast katku oli tühje talusid küll ja küll — võta ja hari ainult. Töömees oli hinnas, sest neid oli ju vähe.

Muidugi ei läinud tegelikkuses kõik alati nii lihtsalt.

Mõisnikud püüdsid samuti soodsaid võimalusi kasutada ja osa tükjaks jäänud talude maad liideti mõisapõldudega. Juhtus ka niimoodi, et talupoeg haris üles tüki surnud naabri maast, kuid pärast lõikust võttis mõisahärra vilja tema käest lihtsalt ära.

Nii või teisiti, kuid külvipind ja koos sellega ka teraviljasaak hakkasid kiiresti kasvama. Põllumehele olid aastad head, Põhjasõja teisel poolel ikaldusi enam ei esinenud.

Et olla konkreetsem, lubatagu tuua mõned arvud. Porkuni mõisas külvati vilja 1710. aastal 63 tündrit, 1714. aastal juba 305 tündrit. Neeruti mõisas 1710. aastal üldse vilja ei külvatud, 1721. aastal külvati 33 tündrit. Rannamõisas (Läänemaal) külvati 1710. aastal 62,5 tündrit, 1721.—1722. aastal 206,7 tündrit.

Kui intensiivselt talude külvipind laienes, seda on raske ütelda, kuna selle kohta pole säilinud andmeid. Võib aga päris kindlasti ütelda, et laienemine oli küllaltki suur, kuigi ilmselt mitte nii kiire ja suur kui mõisates. Mõisate kiirem arenemine oli tingitud sellest, et sõjaajal sai mõisamajandus rohkem kannatada kui talumajandus. Talupojad olid harinud tollal küll maad, kuid mõisategu jäeti tege mata igal soodsal võimalusel. Ja kui maad laastas katk ja sõjaväed tulid ning läksid, siis leidus selleks võimalusi ka küll ja küll.

Majanduslik tõus maal andis tõuke hoogsaks ülesehitustööks linnades. See avaldus muuhulgas elanike arvu tõusus. Kui pärast katku elas Tallinnas umbes 2000 inimest, siis 1716. aasta lõpul oli see arv tõusnud 3800-ni. Pärnus oli pärast katku 520 inimest, 1713. aastal aga juba 790.

Taastati linnad, mis olid sõja ajal hävitatud. 1708. aastal evakueeritud Tartu hakkas aegamööda jälle linna ilmet omandama. Elanikud said loa Venemaalt kodulinna tagasi tulla. Tartusse asus elama ka rohkesti eestlasi ja venelasi. Sõjatules hävinud väikelinnad (Rakvere, Paide, Viljandi, Valga) ja alevid (Põltsamaa) ehitati jälle üles. Valgal lubati uuesti aastalaatu pidama hakata. Käsitöölisedmeistrid saavutasid võimudelt loa vana kombe järgi vastu võtta rändavaid selle, et sel moel meelitada värsket verd Saksamaalt juurde.

Nii hakkas elu Põhjasõja teisel poolel vähehaaval minema vanasse roopasse. Katku ja sõja laastamistöo jälgede kaotamine nõudis veel palju tööd, kuid suund oli juba kindel aastakümneteks.

Ja mis pärast sai

Põhjasõda lõppes, kuid sõja tagajärjel toimunud muutused jäid püsima. Kunagi nii kardetud Rootsist sai teisejärguline Euroopa riik, üha suuremat mõju hakkas Lääne-Euroopa poliitilisele elule avaldama Venemaa. Muidugi ei tahtnud Rootsi sellega kohe leppida ja üritas paar korda revanši, kuid edutult. Pärast Napoleoni sõdu XIX sajandi algul jäi Rootsi neutraalseks riigiks, kes juba enam kui poolteist sajandit ei ole osa võtnud sõdadest. Tuntud rootsi majandusajaloolane E. F. Heckscher on tõendanud, et Rootsi emamaa majanduselule mõjus suurriigi kokkuvarisemine üsna positiivselt. Väike Rootsi suutis mängida suurriiki üksnes äärmiselt suurte jõupingutuste varal. Rootsi majanduse tolleaegse arenemise graafik meenutab oma äkiliste tõusude ja languste poolest pigem malaariahaige palaviku kõverat.

Pärast Põhjasõja lõppu algas Rootsi majanduselus üldine pidev tõus. Järgneva saja aasta jooksul sõdis Rootsi tunduvalt vähem kui varem ja need sõjadki olid palju väiksemad ning lühiajalisemad ega suutnud maa majanduse arenemist oluliselt pidurdada.

Rootsi suurriigi langemine oli ajalooline paratamatus, sest väike ja pisikese rahvaarvuga Rootsi tõusis Euroopas suurriigiks ainult erakordsete asjaolude kokkulangemise tõttu. Saksamaa killustumus, Poolat halvav «kuldne aadlivabadus» ja Venemaa mahajäämus olid eeltingimused, milleta poleks Rootsil iial õnnestunud sadakond aastat püsida suurriikide hulgas. Olulist osa etendas seejuures ka vabadest talupoegadest formeeritud rooduvägi, mis oli suhteliselt odav, arvukas ja palgaväest usaldusväärsem. Kuid kõik see ei suutnud ära hoida Rootsi suurriigi kokkuvarisemist.

Mis puutub Venemaasse, siis oli Põhjasõjaga kaasnenud tunduvald muutusi tema majanduselus. Venemaa rahva-

majandus hakkas kiiremini arenema. Arhangelski sadam kaotas oma senise tähtsuse ja Peterburi tõusis peatselt esile tähtsaima sadamalinnana. Tänu Rootsi ja Poola nõrgenemisele võis Venemaa pärast Põhjasõda koondada oma pingutused Krimmi khaaniriigi vastu, kelle röövretked takistasid viljakate Lõuna-Vene ja Ukraina stepialade majanduslikku kasutamist. Krimmi probleem ning ühtlasi vaba väljapääsu muretsemine Mustale merele pääsemiseks lahendati siiski alles XVIII sajandi viimasel veerandil lõplikult.

Poola jõuetus muutus iga aastakümnega üha ilmsemaks, kuid Venemaa, Preisimaa ja Austria tema vahetus naabruses tugevnesid seevastu pidevalt. Niisuguse arengu loomulikuks finaaliksi oli Poola jagamine. Ahned jagajad ise ei aimanudki, et nad rajavad niiviisi Ida-Euroopasse revolutsioonikeskust. Soov vabaneda naabrite võimu alt sundis isegi poola aadli ladvakihte revolutsiooniliste jõududega ühinema või vähemalt nendega liitu otsima.

Niisiis tõi Põhjasõda küllaltki suuri muutusi paljude rahvaste saatusesse. Eriti suur oli Põhjasõja mõju eestlastetaolise väikerahva saatusel. Sõja tulemusena liideti Eesti ala Venemaaga, kuid nn. Balti erikord, kohalikud seadused ja administratiiv- ning kohtuorganid jäid püsima. Asjaajamiseks kasutati endiselt saksa keelt.

Ometi ajas Venemaa Eesti- ja Liivimaa suhtes hoopis teistsugust poliitikat kui Rootsi võimud. Rootsi emamaa ressursid olid suurriikliku poliitika ajamiseks liiga piiratud. Seetõttu katsusid Rootsi võimud oma meretagustest provintsidest välja pumbata nii palju kui vähegi võimalik. Reduktsioongi laiendati Balti provintsidele eeskätt riigikassa tulude tõstmise eesmärgil.

Venemaa poliitika lähtus teistsugustest majanduslikest eeldustest. Venemaale oli esmajoones vaja väljapääsu Lääne-Euroopasse, sadamaid Läänemere ääres. Kuigi peamiseks sadamaks kujunes Peterburi, mängisid oma osa ka Riia ja Tallinn. Teiseks oli Baltimaid vaja Peterburi julgeoleku tagamiseks, et nihutada riigipiirid võimalikult kaugele pealinnast. Seega käsitas Vene keisririik Baltimaid eelkõige strateegilise tugipunktina.

Venemaal oli tohutu territoorium ja suured majanduslikud ressursid. Baltimaade piiratud tuluallikad ja meesvarud ei pakkunud Vene valitsusele erilist huvi. Ilmselt võib just sellega seletada tõsiasi, et pearaha seati Balti-

maadel sisse alles 1783. aastal ja nekruteid hakati võtma XVIII sajandi lõpul.

Vene valitsuse säästlik poliitika ja avarad turustamisvõimalused löid Baltimaade põllumajandusele soodsad kasvutingimused. Peterburi turg aitas üle saada senisest põllumajanduse arenemise ühekülgisusest. Nimelt kulus suurlinna nõuete rahuldamiseks tohutul hulgal liha ning see stimuleeris Eesti- ja Liivimaal nuumhärgade kasvatamist. Tänu loomade arvu suurenemisele kasvas eriti mõisates sõnniku hulk, mida sai kasutada põldude paremaks väetamiseks. Nii sai võimalikuks teatav viljakuse kasv meie põllumajanduses XVIII sajandil. Teravilja asemel hakati välja vedama peamiselt piiritust, mis kujunes Baltimaadele XVIII sajandil iseloomulikumaks väljaveoartikliks. Üleminek piirituse valmistamisele oli tingitud vene turust, kus odavat vilja leidis külluses, kuid piirituse eest maksti head hinda.

Kõige rohkem kasu said majanduslike võimaluste avarumisest mõisnikud. Ja mõisahooned ning pargid omandasid uhkeldava välimuse just XVIII sajandil.

Eesti rahva seisukohalt peavad tänapäeva Nõukogude Eesti ajaloolased kõige olulisemaks, et XIX sajandi viimasel veerandil tekkis vene ja eesti proletariaadi vahel võitlusliit, mille abil sai hiljem võimalikuks ühine võitlus isevalitsuse ja ekspluataatorite vastu. Esimeseks eeltingimuseks niisuguse liidu tekkimisele kahe naaberrahva esindajate vahel oli Eesti ala ühendamine Venemaaga, mis toimus Põhjasõja tulemusena.

Kirjandust

- Carlson, Fr. F. Sveriges historia under Carl den tolfte regering 1—3. Stockholm, 1881, 1884, 1901.
- Eesti rahva ajaloo Põhjasõja aastail 1700—1721. Valimik dokumente. Tallinn, 1960.
- Eesti ühendamisest Venemaaga ja selle ajaloolisest tähtsusest. Lühiaurimisi. Tallinn, 1960.
- Historia Kring Karl XII. Stockholm, 1964.
- Karl XII. Till 200-årsdagen av hans död. Stockholm, 1918.
- Kenkmaa, R., Vilbaste, G. Tallinna bastionid ja haljasalad. Tallinn, 1965.
- Lindequist, K. O. Isovihan aika Suomessa. Porvoo, 1919.
- Sepp, H. Narva piiramine ja lahing a. 1700. Tallinn, 1930.
- Sjögren, O. Karl XII och hans män. Stockholm, 1925.
- Õpik, E. Eesti talurahval Põhjasõja ajal lasunud Rootsi sõjakoormistest. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria.» 1960, nr. 4, lk. 364—384.
- Õpik, E. Talurahva mõisavastane võitlus Eestis Põhjasõja esimesel poolel. 1700—1710. Tallinn, 1964.
- Кафенгауз, Б. Б. jt. Россия при Петре Первом. Москва, 1955. Очерки истории СССР. Период феодализма. Россия в первой четверти XVIII в. Преобразования Петра I. Москва, 1954.
- Палли, X. Между двумя боями за Нарву. Эстония в первые годы Северной войны 1701—1704. Таллин, 1966.
- Письма и бумаги императора Петра Великого. I—XI. Санкт-Петербург, Петроград, Москва, 1887—1962.
- Тарле, Е. В. Северная война и шведское нашествие на Россию. Москва, 1958.

SISUKORD

Eessõna asemel	3
Sõna on ajaloolastel	5
Maad ja rahvad	13
Sõda hakkab sõudemaie	16
Kuud täis ootamatusi	20
Narva lahing	26
Raudpea läheb ära	38
Sõda nõuab raha	54
... ja mehi	62
Pilk kõrvale	77
Nälg ja Katk	81
W. A. Schlippenbach ja tema väliarmee	83
Eesti läheb Vene alla	106
Rahvapärimusi sõjaaegadest	109
Talupojad hakkavad tõrkuma	113
Kelle poole hoidis talupoeg, kelle poole mõisnik?	117
Elu läheb vanasse roopasse	120
Ja mis pärast sai	122
Kirjandust	125

SISUKORD

1. Sissejuhatus
2. Eestisõja algus
3. Eestisõja ajalugu
4. Eestisõja tagajärjed
5. Eestisõja mõju
6. Eestisõja mälestused
7. Eestisõja muistised
8. Eestisõja muusika
9. Eestisõja kirjandus
10. Eestisõja kunst
11. Eestisõja filmid
12. Eestisõja muuseumid
13. Eestisõja muinsusmälestused
14. Eestisõja muinsusmälestused
15. Eestisõja muinsusmälestused

Хельдур Палли
ОЧЕРКИ СОБЫТИЙ СЕВЕРНОЙ
ВОЙНЫ В ЭСТОНИИ
Оформление Р. Койк
На эстонском языке
Издательство «Ээсти Раамат»
Таллин, Пярнуское шоссе, 10

*

Toimetaja T. Tender
Kunstiline toimetaja L. Kruusmaa
Tehniline toimetaja H. Tüksammel
Korrektorid A. Kiho ja E. Toots

Laduda antud 20. II 1967. Trükkida antud 30. V 1967. Paber 54×84, 1/16.
Trükipoognaid 8,0. Tingtrükipoognaid 6,72. Arvestuspoognaid 6,8. Trükiarv
8000. MB-04363. Tellimise nr. 560. Trükikoda «Ühiselu», Tallinn, Pikk t. 40/42.
Trükipaber nr. 1 — Ligatne Paberivabrik, Läti NSV.

Hind 26 kop.

26 kop.

A
28886

5731783

TÜ RAAMATUKOGU

1 0300 00573178 3